

BEZZEGH ALPÁR

Utazás a bácskai németekhez 1936 nyarán

Rudolf Schaal németországi főiskolai tanár
élménybeszámolója

TANULMÁNYOK

A 19–20. század fordulójára a nacionalizmus egész Európában olyan meghatározó közösségintegráló eszmévé vált, mely az I. világháború okozta óriási mobilizáció következményeként addig kikezdetlennek vélt, évszázados struktúrák felbomlásának lehetőségét teremtette meg. A Finn-öböltől a Boszporuszig húzódó, Németország és Oroszország – mint nagyhatalmak – által közrefogott „köztes-európai” zónában élő kis népek (köztük az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgárai is) elérkezettnek látták az időt, hogy a nemzeti önrendelkezés demokratikus eszméje alapján maguk vegyék kezükbe saját sorsuk irányítását. Az ehhez való jogukat (legalábbis elvi síkon) senki sem kérdőjelezte meg 1918-tól kezdve, ami hosszú távon páratlan lehetőségeket biztosíthatott volna egész Európa számára kulturális sokszínűsége érvényre juttatásához. Az, hogy a korábbi évszázadok dinasztikus-etatisztikus szemléletét a népben, nemzetben (mint alapvető kulturális közösségi keretben) való gondolkodás váltotta fel, s ez a nagyhatalmi politika szintjén is deklaráltan, központi elemként jelentkezett, mindenképpen minőségi előrelépést jelentett. Még akkor is, ha az 1918–1922 között zajló versailles-i békerendezés során kompromisszumos megoldások születtek a nagyhatalmak politikai érdekei és az önrendelkezési jog konzekvens érvényesítése között.

A két világháború közti korszak a nemzeti kisebbségek, népcsoportok különböző fokú és fajtájú autonómiáért folytatott küzdelmeinek klasszikus kora volt. A nagyhatalmak 1918 előtt vajmi keveset törődtek a kisebbségi kérdésekkel – most viszont fordult a kocka, s ezek kerültek a „nagypolitika”, az összeurópai diskurzusok középpontjába. E szemlélet természetes velejárójaként jelentkezett a népcsoportokkal, nemzeti kisebbségekkel való törődés igénye, a velük való szolidaritás és empátia. Szinte nem volt olyan nemzet Európában, mely ne tanúsított volna élénk figyelmet a határain túl, más („idegen”) államokban élő nemzetársai sorsa iránt. Mindez különösen is érvényes a németekre és a magyarokra, akik a békerendszer legnagyobb veszteségeinek érezték magukat, hiszen az új államhatárok meghúzása az ő nemzeti szállásterületeiket érintette leginkább. Az 1918-tól elemi erővel, széles körben felszínre törő, nyelvi-kulturális alapú etnikai-nemzeti összetartozás-tudat olyan hosszú távú összeurópai trendként jelentkezett, mely jó-

val túlmutatott azokon az aktuális hatalmpolitikai törekvéseken, melyek a ver-sailles-i rendszer *állam(jog)i* revízióját célozták meg.¹

Az 1918–1922 utáni új Európa legnagyobb létszámú nemzeti kisebbsége a német lett. Csupán a „köztes-európai” sávban, Észtszázgtól egészen Jugoszláviáig² hétmillióan éltek.³ E külhoni németeket (*Auslanddeutsche*) három nagy csoportba oszthatjuk. Az elsőbe – a legnagyobbba – azok tartoztak, akik Németország új keleti szomszédai: Litvánia, Danzig Szabad Állam, Lengyelország és Csehszlovákia fennhatósága alá kerültek, s többségük az anyaország határai mentén összefüggő tömbökben élt (*Grenzlanddeuschtum*). Idesorolták tulajdonképpen az ausztriai, dél-tiroli és soproni németiséget is mint az összefüggő német nyelvterület szerves alkotórészét. A második – számszerűleg legkisebb, ám politikai, gazdasági és kulturális szempontból erős – csoportot a Baltikumban (Észtszázg, Lettország) élők alkották (*Baltendeuschtum*). A harmadik csoport pedig azokból tevődött össze, akiknek többsége korábban az Osztrák–Magyar Monarchia alattvalója volt, 1918 után pedig Magyarország, Jugoszlávia vagy Románia állampolgára lett. Őket emlegették összefoglaló néven délkelet-európai németiségként (*Südstdeuschtum*).⁴

Ez utóbbi csoportot szintén két részre oszthatjuk annak alapján, hogy az adott közösség eredete a távoli középkorba nyúlik-e vissza (ilyenek például a szlovéniai és szlovákiai németek, az erdélyi szászok), vagy pedig az újkor folyamán, a török hódoltság felszámolását követő megtelepülésről van-e szó. Az 1683-ban meginduló visszafoglaló háborúktól egészen a 19. század első harmadáig eltelt másfél évszázad folyamán a Habsburg-uralkodók, a hazai főpapság és főnemesség által a magyar korona országaiba behívott és túlnyomórészt a Kárpát-medence központi területein, a Duna völgyében letelepített németeket szokták összefoglaló néven *Donauschwaben*ként emlegetni. A kifejezést maguk az érintettek nem használták önelnevezés gyanánt, nyomtatott formában először csak 1922-ben bukkant fel, s két földrajztudós: a grazi egyetemen előadó Robert Sieger, valamint a stuttgarti *Deutsches Ausland-Institut* (DAI, Külhoni Németek Intézete) munkatársa, Hermann Rüdiger alkalmazta azokra a „svábokra”, akik a történelmi Magyarország déli vidékein éltek, de a Monarchia felbomlása után különféle utódállamok határai szabdalják szét településterületeiket.⁵

1 Sabine Bamberger-Stemann: Der Europäische Nationalitätenkongreß 1925–1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen. Herder-Institut, Marburg, 2000.

2 Tanulmányunkban a „Jugoszlávia” elnevezést használjuk az 1918–1941 közötti délszláv államra. A „jugoszláv” és „délszláv” jelzőket egymás szinonimáiként alkalmazzuk.

3 Alfred M. Zayas: Nemesis at Potsdam. The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans. Background, Execution, Consequences. Routledge & Kegan Paul, London, 1979. XXV.

4 Vö.: Hans-Paul Höpfner: Die Südosteuropapolitik in der Weimarer Republik. Peter Lang, Frankfurt am Main, 1983. 303–342.; Eiler Ferenc: Németország Duna-völgyi politikája 1920–1938. In: Társadalmi önismeret és nemzeti azonosság Közép-Európában. Szerk.: Fedinec Csilla. Teleki László Alapítvány, Bp., 2002. 37–62.

5 Konrad Gündisch: Die deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ein Überblick. In: Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Jan Thorbecke, Sigmaringen, 1989. 11–22.; Anton Tafferner: Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer

Az 1918-ban megalakult jugoszláv állam területén az 1921. évi népszámlálás szerint 506 ezer német anyanyelvű polgár élt, vagyis ők alkották az ország legnagyobb nemzeti kisebbségét. E több mint félmillió tömeg alapvetően két részre oszlott aszerint, hogy a volt osztrák tartományokban (=Szlovénia, 42 ezer), vagy pedig a Magyar Királyságtól örökölt területeken lakott. Az utóbbiak közül a legtöbben (317 ezer) a Délvidéken éltek: a Bánátban relatív többséget alkottak (127 ezer), a Bácskában a lakosság egyharmadát tették ki (174 ezer), a Baranyai-háromszögben úgyszintén egyharmadát (16 ezer). A Duna és a Dráva vonalától délre, a Szerémségben és Szlavóniában összesen 124 ezer németet mutatott ki a hivatalos népszámlálás, de valós létszámuk ennél legalább 23 ezerrel magasabbra tehető.⁶ Bosznia-Hercegovinában 16 ezer, Dalmáciában egyezer, Szerbiában hat-ezer német élt ekkor.⁷

A hivatalos Németország az I. világháború előtt vajmi kevés érdeklődést tanúsított a határain túl élő európai németek iránt. Ez 1918-ban gyökeresen megváltozott. Az új keleti határok meghúzása miatti fegyveres összetűzések (elsősorban a lengyelekkel, Felső-Szilézia miatt) osztársadalmi szolidaritást és érdeklődést váltottak ki nemcsak a vitatott határ menti régiók, de általában véve minden német sorsa iránt, aki e nyolcvanmillió német népetől élő tagja volt. Gombamód szaporodtak a különféle egyesületek, szervezetek, akár a civil önszerveződés szintjén (az egyházi kezdeményezéseket is ideértve), akár az állami szférában. Ami az utóbbit illeti, legalább egy tucat tudományos intézetet állítottak fel különböző egyetemeken, melyeknek feladata az addig elhanyagolt németlakta régiók történelmi, földrajzi, nyelvészeti, néprajzi, irodalmi, gazdasági viszonyainak feldolgozása, publikálása, a róluk szerzett ismeretek terjesztése, az iskolai oktatásba történő integrálása volt. Közülük a legaktívabb tevékenységet az 1917-ben Stuttgartban felállított, már említett DAI fejtette ki. Lapja, a *Der Auslanddeutsche*⁸ (1938-tól *Deutschtum im Ausland*)⁹ havi rendszerességgel tudósított a különböző országok német kisebbségeiről, így a jugoszláviaiakról is. Az intézet hazai tanároknak, diákoknak, üzletembereknek szervezett kiállításokat, ismeretterjesztő tanfolyamokat és külföldi utazásokat, hogy azok minél jobban megismerhessék a ki-

Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart. 1. Teil. AG Donauschwäb. Lehrer im Südstadt. Kulturwerk e. V., München, 1974. 73–83. A „svábok” elnevezés azért félrevezető, mert a telepések a német nyelvterület legkülönbözőbb vidékeiről érkeztek, s csak kis részük származott valóban Svábföldről.

6 Valentin Oberkersch: Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa. Donauschwäbische Kulturstiftung, Stuttgart, 1989. 496.; Bezzegh Alpár: A vajdasági németiség etnikai alapú nemzeti önszerveződése 1918–1941 között. I. rész. A kezdetektől 1920-ig. Szakdolgozat. ELTE BTK Új- és Jelenkori Történelmi Tanszék, Bp., 2006. 58–107.

7 Hans-Ulrich Wehler: Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980. 103. f. 2. (Tabelle 1.); Arnold Suppan: Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld. Oldenbourg, Wien, 1996. 670–672. A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1998. 18., 26–32.

8 A Külhoni Német.

9 Németiség Külföldön.

sebbségi sorban élő németek életviszonyait. A német kisebbségek soraiból pedig tanárok, egyetemista csoportok anyaországi látogatásait tette lehetővé. A külföldi „népiségi utazások” (*Volkstumfahrten*) költségei minimálisak voltak, hiszen általában helyi családoknál szállásolták el a résztvevőket. A DAI tevékenységének leginkább kulturális vetülete volt: a külhoni német közösségek fennmaradásának biztosítása, etnikai identitásuk megóvása, asszimilálódásuk megállítása. Ezért politikai tevékenységbe nem bocsátkozott, s nem állt szándékában aláadni a német közösségek lojalitását azon államokkal szemben, amelyekben éltek. Ezért tevékenységét a külföldi kormányok, bár éber figyelemmel kísérték, nem akadályozták.

A németországi népiségi szervezetek közül az 1881-ben létrejött *Verein* (1934-től *Volksbund*) *für das Deutschtum im Ausland* (VDA, Egyesület, illetve Népi Szövetség a Külhoni Németységért) érdemel itt említést, mint amely a DAI mellett a legmeghatározóbb szerepet játszotta a külhoni némettség érdekében. Eredetileg magáncsoportok hozták létre, s számára is fontos volt, hogy az adott német közösség lojális legyen ahhoz az államhoz, amelyben él. Iskolákat, könyvtárakat, közművelődési szervezeteket, kórusokat támogatott, s úgyszintén szervezett tanfolyamokat, külföldi utazásokat. Legfőbb feladatának a hazai nagyközönség érdeklődésének felkeltését tekintette a külföldi némettség iránt. Rendezvényeire általában meghívta a német kisebbségek delegációit is. Bár nemzetiszocialista részről 1933 után egyre nagyobb nyomás nehezedett rá, politikai-ideológiai vonalon 1937 végéig sikerült megőriznie függetlenségét.¹⁰

Közvetlenül 1918 után, érthető módon, a *Grenzdeutschtum* állt a németországi közvélemény, a népiségi szervezetek és az állami revíziós politika érdeklődésének homlokterében. A fentebb közölt hármastagolás (*Grenzlanddeutsche*, *Baltendeutsche*, *Südostdeutsche*) nem csupán településföldrajzi felosztás, hanem egyúttal külpolitikai prioritásokat is tükrözött, méghozzá ebben a fontossági sorrendben. El kellett telnie egy bő évtizednek, nagyjából 1930-ig, amíg a délkelet-európai némettség életének, kulturális és politikai viszonyainak megismerésére is szélesebb körű igény mutatkozott. Ez a délszláv állam német lakosságára is vonatkozik: míg az 1920-as években főleg az osztrák–jugoszláv határtérséggel, így a szlovéniai németekkel kapcsolatos viták álltak a középpontban, a többi német településterületet bemutató irodalom az 1930-as években szaporodott meg. Persze ne csak könyvekre, hanem élő kapcsolatépítésre is gondoljunk: egyre nőtt azon délvidéki németek száma, akik helytörténettel és ezzel kapcsolatban annak kutatásával foglalkoztak, vajon őseik Németország mely régiójából kerültek ide, s ennek kapcsán testvértelepülési kapcsolatok jöttek létre az „anyaországgal”. És persze Németországban is sok olyan tanár, diák, néprajztudós, nyelvész stb. akadt, akiket hajtott a vágy és a kíváncsiság, hogy olyan közösségeket ismerjenek meg, amelyek – bár az őket körülvevő, más etnikumú környezethez képest fejlettebbnek számítottak, de összességében véve mégiscsak – olyan „archaikus”, agrárjelle-gű, paraszti és kispolgári világban léteztek, amely a természettől elszakadt, az ipa-

10 Anthony Tihamer Komjathy–Rebecca Stockwell: *German Minorities and the Third Reich. Ethnic Germans of East Central Europe between the Wars*. Holmes & Meier, New York–London, 1980. 2–3., 13.

rosodottság magas fokán álló, „agyonuniformizált” társadalmi keretek között élő „anyaországiak” számára már egy letűnt világot jelentett, melyre romantikus nosztalgiával és kíváncsisággal tekintettek.

Az utazás háttere és körülményei

E háttérismeretek előrebocsátása után nézzük meg, ki volt Rudolf Schaal, aki 1936 nyarának élményeit röviden megírta, s a *Zeitschrift für Erdkunde*¹¹ 1937. évi számában *Eine Fahrt zu den Donauschwaben in der Batschka* (Utazás a Bácskába a dunai svábokhoz) címmel közzétette.¹²

Rudolf Friedrich Wilhelm Schaal 1898. május 1-jén született Stuttgartban, vallását gyakorló evangélikus családban. Részt vett az I. világháborúban; egy gáz-támadás során majdnem elveszítette szeme világát. 1920–1934 között Tübingenben élt. 1920–1924 között filozófiát, pszichológiát, pedagógiát, földrajzot és államtudományokat tanult Tübingenben és Münchenben. Ezután a tübingeni egyetem pedagógiai szemináriuma frissen (1924-ben) alapított gyakorlóiskolájának tanárává nevezték ki. 1930-tól ő vezette az intézményt. 1926-ban Tübingenben megházasodott, valamint elkezdte doktori tanulmányait. 1934-ben doktorált „summa cum laude”. Gyermekei 1928-ban és 1929-ben születtek. Változást életében az 1934-es év hozott. A hatalomra került nemzetiszocialista rezsim felszámolta a gyakorlóiskolát, Schaalt pedig átvezényelte Hessen tartomány egyik kisvárosába, a Lahn-parti Weilburgba, ahová az addig a Majna-parti Frankfurtban működő Evangélikus Tanárképző Főiskolát költöztették át. Schaal itt docensi minőségben kapott állást. Egy év múlva, 1935 áprilisában pedig kinevezték az általános pedagógia tudomány és az ifjúsági jellemformálás professzorává. Emellett segített egyik, szintén ekkor professzorrá kinevezett kollégájának evangélikus vallástudományt és vallásnevelést (mint tantárgyakat) oktatni. Mindezekon felül az iskolatanácsnak is tagja volt (*Studienrat*).

Mint vezető pedagógus részt vett a Birodalmi Egyházügyi Bizottság (*Reichskirchenausschuß*) Evangélikus Nevelésért Felelős Kamarájának munkájában. Egyre növekvő aggodalommal figyelte, miként próbálja az állampárt befolyása alá gyűrti az evangélikus egyházat. Éppen a jugoszláviai utazás előtt egy hónappal, 1936. június 9–10-én részt vett Berlinben a bizottság egyik ülésén, melyen maga is előadást tartott „*Konfessionelle Schulen oder konfessionelle Gemeinschaftsschulen?*” („Felekezeti iskolák vagy felekezeti jellegű községi iskolák?”) címmel. Kiállt amellett, hogy igenis szükség van felekezeti iskolákra, továbbá helytelenítette, hogy az új rezsim meg akarja szüntetni a kötelező hittanoktatást, a hittanórák számát pedig csökkenteni tervezni. Ugyancsak helytelenítette, hogy a hittanórákról száműzni kívánják az Ószövetség tanítását. Nem tartotta helyesnek azt a politikát, hogy minél

11 *Zeitschrift für Erdkunde* [Frankfurt am Main] 5. (1937) 59–72.

12 Rudolf Schaal életrajzi vonatkozású adataiért itt mondunk köszönetet többek között legidősebb lányának, az 1929-ben Tübingenben született Elisabeth Waidelichnek.

több egyházi iskolát államosítsanak, ezáltal könnyebben terjesztve a fiatalok körében a nemzetiszocialista ideológiát és az ateizmust.¹³

Schaal nem szimpatizált az új rezsimmel. Ha kezdetben voltak is illúziói, azok viszonylag hamar szertefoszlottak. Bár mint köztisztviselőnek, neki is be kellett lépnie a nemzetiszocialista pártba, tagsága mindvégig nominális maradt; párttisztviselőként, rangot nem viselt. 1936-ban éppen azért kellett távoznia az iskola-tanácsból, mert ellentétbe került a Nemzetiszocialista Tanárszövetség (*Nationalsozialistischer Lehrerbund*) helyi körzeti vezetőjével. Elutasította, hogy az oktatási intézmények működését a pártideológia határozza meg, s tisztán tudományos alapon szerette volna végezni a munkáját. A munkahelyi politizálást szigorúan kerülte. Diákjainak többsége becsülte is emiatt.¹⁴

A weilburgi főiskola 1936 nyarán többféle tanulmányutat kínált fel diákjainak. Maradhettek Németországon belül, ez esetben a bajor hegyekbe kirándulhattak. Aki szívesen ment külföldre, az választhatott, hogy a külhoni németiséggel való főiskolai műhelyfoglalkozás keretében a romániai (erdélyi) vagy a jugoszláviai (délvidéki) németiséget keresi fel.¹⁵

A jugoszláviai utazásra 1936. július 19–augusztus 15. között került sor. Schaal szerette a földrajzot, tanulta is annak idején, főiskolás korában, így kézenfekvőnek tűnik, hogy részt vett egy ilyen nyári utazás megszervezésében az „egzotikus Balkánra”. Stuttgarti születésű lévén maga is sváb volt, ezért talán jobban érdekelték a „dunai svábok”, mint például az erdélyi vagy egyéb németlakta területek. Egy jugoszláviai útnak ezenkívül megvolt az az előnye (csábítása), hogy felkereshették az Adriai-tenger partját is. A csaknem egy hónapig tartó utazás ugyanis úgy zajlott, hogy vonattal Passauig utaztak, majd onnan a Dunán lehajóztak előbb Bécsig, majd ott egy másik hajóra átszállva Bezdánig. Ezután egy hetet a Bácskában töltöttek, majd folytatták útjukat tovább, egészen Dubrovnikig. Vagyis szabadságukat úgy kívánták értelmesen-hasznosan eltölteni, hogy a nyarat is élvezhessék, de egyúttal új ismeretekkel, tapasztalatokkal is gazdagodhassanak határokon túl élő nemzettársaikkal kapcsolatban. Mindezekon felül pedig élménybeszámolóik révén maguk is hozzájárulhatnak a környezetükben élők ismereteinek bővítéséhez a világnak eme távol eső szegletéről.

A társaság tagjai Bezdánból az utat Zomborig vasúton tették meg. Itt ki-ki másfelé utazott tovább, aszerint hogy mely német faluban kapott szállást. Schaal és

13 *Karl Dienst*: Kirche – Schule – Religionsunterricht. Untersuchung im Anschluß an die Kirchenkampfdokumentation der EKHN. Lit, Berlin–Münster, 2009. (Schriften aus dem Comenius-Institut 5.) 285., 297., 337.

14 Schaal és a nemzetiszocializmus kapcsolatára jó forrásul szolgálnak a háború után törvénybe foglalt általános náciitlanítási eljárás (Entnazifizierung) során ellene is lefolytatott bírósági per iratanyagának releváns részei. Az iratanyagban megtalálható Schaal 1946. április 23-án kelt önéletrajza is. Hessisches Hauptstaatsarchiv (Hessen Szövetségi Tartomány Állami Főlevéltára), Wiesbaden, Németország, Abteilung 520, Ob Nr. 383/46. Dr. Rudolf Schaal náciitlanítási perének 1946. november 18-án született ítélete, a hozzá tartozó mellékletekkel.

15 Historisches Archiv der Stadt Weilburg (Weilburg an der Lahn), a Tanárképző Főiskola iratai, 1936. évi tavaszi munkaterv. Ezúton mondunk köszönetet Friedrich Kahle úrnak, a weilburgi városi múzeum (Bergbau- und Stadtmuseum Weilburg an der Lahn) munkatársának, aki volt szíves elektronikus levelezés útján néhány még fellelhető adatot a rendelkezésünkre bocsátani.

a vele maradók Csonoplya, Kernyája, Szivác, Cservenka, Veprovác érintésével vasúton érkeztek meg Filipovóba.¹⁶ Itt, továbbá valószínűleg a szomszédos németlakta településeken – Bresztovácon, Militicsen, Hódságon¹⁷ – szállásolták el őket. Schaal Filipovón lakott. Sajnos az nem derül ki, hogy összesen hány fő utazott a Bácskába, illetve hogy ezen belül hányan voltak azok, akik Schaallal együtt Filipovón laktak.

Filipovó (németesen Filipowa, hivatalos magyar nevén Szentfűlöp; mai szerb neve Bački Gračac) ez idő tájt mintegy négyezer lelket számláló, színnémet, római katolikus falu volt. Egyike azon településeknek, melyeknek helytörténetét a II. világháború után az onnan elmenekült németek *mintaserűen*, tudományos igénnyel, több kötetben feldolgozták.¹⁸ Az első ismert kapcsolatfelvétel Filipovó és az anyaországi származáshely – a Duna forrásvidéke, illetve a Fekete-erdő déli része – között még az I. világháború előttre, 1908-ra datálható.

Az előzményekhez tartozik, hogy mivel egész Magyarországon akkoriban nem létezett országos német nyelvű katolikus lap, a délvidéki németek arra kényszerültek, hogy Ausztriából és Németországból rendeljenek maguknak ilyeneket. Ilyen módon jutott el például sok családhoz a donauwörthi *Auersche Buchhandlung* (Auer-féle könyvkereskedés) sok kiadványa is.¹⁹ Olvasóik pedig elkezdtek töprengeni azon, vajon mikor és honnan érkeztek őseik Magyarországra, egyáltalán hogyan zajlott le az egész betelepedés. Így lehetett ez Filipovón is, ahol idősb Franz Leh (1865–1945) helybeli gazda, a dél-magyarországi katolikus megújhódási mozgalom német tagozatának oszlopos tagja²⁰ őrzött egy családi imakönyvet, melybe Trillfingen település neve volt bejegyezve. Amikor aztán 1908 nyarán lourdes-i zarándoklaton vett részt,²¹ hazafelé menet megállt Svábföldön, és meglátogatta mind Trillfingent, mind a környező falvakat, ahol nagy érdeklődéssel hallgatták előadásait Filipovóról és a Délvidék németiségéről. A trillfingeni plébánost pedig bácskai látogatásra invitálta. Ez 1909 nyarán meg is történt, s a plébános előtt egy addig ismeretlen világ tárult fel; anyanyelvén misézett, és előadást tartott Württembergről, az ottani viszonyokról, amit a falu nagy érdeklő-

16 Kernyája (Krnjaja) 1918 előtti hivatalos magyar neve Kerény volt, Veprovác pedig Veprőd.

17 Ezek a települések mind abszolút német többségűek voltak. Az 1921. évi népszámlálás szerint Hódságon 4675, Filipovón 3630, Militicsen 3847, Bresztovácon 4328 német lakott. Vö.: Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Hrsg. Carl Petersen–Otto Scheel–Paul Hermann Ruth–Hans Schwalm. Band I. Ferdinand Hirt, Breslau, 1933. Térképmelléklet (Das Deutschtum der Batschka).

18 A Filipovó évszázadait mintegy 2000 oldalon feldolgozó nyolc kötet 1978–1999 között jelent meg Bécsben: Filipowa – Bild einer donauschwäbischen Gemeinde. Hrsg. Paul Mesli–Franz Schreiber–Georg Wildmann. Donauschwäbische Kulturstift, Wien, 1978–1999. A bennünket érdeklő, 1914–1944 közti éveket a 8. kötet tartalmazza.

19 Filipovó a Bácska egyik legkatolikusabb jellegű német települése volt ebből a szempontból is: több mint 25-féle katolikus lapot jártattak. S ez csak a német nyelvű keresztény újságok száma! Filipowa i. m. VIII. Band. 187–188.

20 Franz Leh a Katolikus Népegylet német tagozatának szónoka volt az 1909. évi szegedi nagygyűlésen. Filipowa i. m. VIII. Band. 236. f. 33. Fia, az ifjabb Franz Leh (1898–1940) katolikus pap lett. Teológiai tanulmányait Kalocsán és Diakóváron (Djakovo) végezte, 1922-ben szentelték fel. Ő lett a Verbászton 1934-ben megnyílt német tanítóképző intézet bentlakásos diákokthónának egyházi előjárója, illetve hit-tantanár mind a tanítóképzőben, mind a helyi német gimnáziumban. Filipowa i. m. VIII. Band. 157., 242.

21 Lourdes híres római katolikus zarándokhely Dél-Franciaországban.

déssel hallgatott. Ettől kezdve mindig akadt egy-két helyi ember, aki érdeklődött a téma iránt.²²

A következő filipovói személy, aki komolyan foglalkozni kezdett a falu településének történetével, Sebastian Werni (1912–1987) teológushallgató volt, aki 1933–1938 között folytatta tanulmányait Zágrábban, emellett pedig szabad idejében a bécsi Udvari Kamarai Levéltárban végzett ez irányú kutatásokat.²³ A fentebb említett Franz Leh rokona, Jakob Leh 1933-tól kezdett el falutörténettel foglalkozni, 1937-ben könyvet is publikált.²⁴

Németországban nagy hagyományra tekinthettek vissza a különféle helyi és regionális keretek között folyó családkutatások, melyeknek részét képezték a külföldre vándorolt németességgel kapcsolatos munkálatok is. Hogy a sok kis egyesületet összefogják, 1935-ben került sor Stuttgartban a DAI keretén belül a *Hauptstelle für auslanddeutsche Sippenkunde* (A Külhoni Német Családkutatás Fő Műhelye) felállítására.²⁵ Ez összekötetésben állott a dél-németországi vidékek jelentősebb kivándorláskutatóival is. Mindjárt az első helyen említendő itt a Hechingenben működő *Auswanderungs-Forschungsstelle für Hohenzollern* (Hohenzollerni Kivándorláskutató Műhely),²⁶ melynek vezetője, Josef Schäfer (1900–1968) éppen Trillfingenben és környékén volt tanár.²⁷ Ugyancsak meg kell említenünk Otto Hienerwader donaueschingeni főpostamestert, a Svábföldről kivándorolt családok lelkes kutatóját, aki felvette a kapcsolatot a filipovói polgármesterrel, Martin Pertschivel (1889–1944), s 1936 őszén meg is látogatta a falut.²⁸ Nem járunk tehát messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy az eddig felsorolt anyaországi kapcsolatoknak, különösen Josef Schäfernek és a DAI-nak szerepe volt abban, hogy a Rudolf Schaal vezette weilburgi csoport tagjait 1936-ban éppen Filipovón és a környező falvakban szállásolták el.²⁹ Annál is inkább, mert Schäfer továbbra is élénk levelezésben maradt a filipovóiakkal. Főleg a *Filipovoer*

22 Filipowa i. m. VIII. Band. 221–222.

23 Uo. 98–102., 217. Werni a II. világháború után Bécsben élt. Több évtizeden át lelkiismeretesen tördött az Ausztriába került délvidéki német menekültekkel. Legjelentősebb műve a délvidéki szerbek és németek 1848–1860 közti viszonyával foglalkozik: *Sebastian Werni: Die Wojwodina 1848–1860 als nationales und staatsrechtliches Problem. Zur Geschichte der Serben und der Deutschen im ehemaligen Südungarn*. W. Braumüller, Wien, 1981.

24 *Jakob Leh: Filipovo. Bilder aus meiner Heimat*. Selbstverlag des Verfassers, Novi Sad, 1937. 267.

25 A műhely a következő évben már meg is jelentette első évkönyvét *Jahrbuch für auslanddeutsche Sippenkunde* címmel.

26 A Hohenzollern-terület Svábföld déli részén található.

27 Josef Schäfer 1927–1929, majd 1947–1969 között éppen Trillfingenben volt tanár. A környék helytörténeti és néprajzi kutatásaiban vezető szerepet játszott. 1965-ben elnöke lett a Hohenzollerni Történelmi Egyesületnek (Hohenzollerischer Geschichtsverein). Publikált a Zollerlheimat (későbbi nevén Hohenzollerische Heimat) hasábjain is. Rövid életrajzát lásd nekrológiájában: *Oberlehrer i. R. Josef Schäfer, Trillfingen – verstorben. Hohenzollerische Heimat [Sigmaringen] 19. (1969) 30.*

28 Filipowa i. m. VIII. Band. 222.

29 Schäferék 1936-ban nemcsak Filipovóval, hanem mintegy 25 másik délkelet-európai (magyarországi, romániai, jugoszláviai) német településsel vették fel a kapcsolatot. A műhely éppen 1936-ban kezdte intenzíven kutatni a külföldre szakadt sváb közösségeket. Ugyancsak 1936-ban Stuttgartban kiállítást rendeztek a külhoni svábságról, a rádióban pedig előadások hangzottak el a családkutatás mibenlétéről.

Heimatblätter (A Filipovói Szülőföld Lapjai) szerkesztőjével, Philipp Tepperttel, aki egyik motorja volt a falu betelepülésének 175. évfordulójára – vagyis 1938 nyarára – szervezendő ünnepek lebonyolításának. Ezen az ünnepségen Schäfer vezetésével részt vesznek majd anyaországi vendégek is Trillfingenből és környékéről.³⁰

Schaal megfigyelései úti beszámolójában

Schaal olvasmányos stílusban, irodalmi igénnyel papírra vetett, 13 oldalt kitevő beszámolója úti élményeiről három fő részre oszlik; ezeket római számokkal jelöli. A bevezetésben (mely az első két oldalt foglalja el) kiemeli, hogy a Duna sokféle népet köt össze egymással, e néprajzi és nyelvi tarkaság üdítő színtöltja Délkelet-Európának. A nyelvek kavalkádjában még ma is a német az (bár rohamosan szorul vissza), amelynek birtokában az ember itt mindenhol elboldogul; ez magából az egész történelmi fejlődésből következik. A németiség mindig is szorosan kötődött e régióhoz, s ennek ismét a Duna a szimbóluma, hiszen ez köti össze az anyaországot a délkelet-európai településterületekkel. Egy ilyen dunai hajóútnak megvan az a pozitív hozadéka, hogy nagyban hozzájárul a történelem mélyebb megértéséhez.

Schaal szerint a németiség geopolitikai befolyása a térségben 1848 óta folyamatosan csökken, pedig amellet, hogy a német a közvetítő nyelv, az itt honos német kisebbségek sorsát is szem előtt kell(ene) tartani. Ez utóbbi megjegyzésével arra utal, hogy ekkortájt Németországban sem a lakosság szélesebb körei, sem a hivatalos kormánypolitika nem mutatott különösebb érdeklődést a térség német népcsoportjai iránt; Berlin az itteni országokkal ápolandó kétoldalú államközi kapcsolatokat messze magasabb rendűnek ítélte, mintsem hogy a kisebbségek politikai törekvéseinek felkarolásával veszélyeztesse azokat, kiváltva az érintett államok rosszallását.³¹

E rövid bevezetést követi az események, élmények tárgyalása mintegy 10 oldalon keresztül. Schaal már Filipovó felé utazva csodálkozott, milyen sok közös vonást lehet felfedezni az otthoni és az itteni németiség között. A vasútállomásokon sürgölődő embertömegben rögtön felismerhetők a német emberek, hiszen arcvonásaik, népviseletük olyan, mintha valahol Németországban, Sváb- vagy Frankföld valamely kis, eldugott falucskájában járna az ember, ahol még elevenek a régi hagyományok. A bácskai német falvak külsejét is első látásra meg lehet különböztetni a más nemzetiségűekétől: mindenütt virágok pompáznak.

Josef Schäfer: Die Auswanderungs-Forschungsstelle für Hohenzollern 1936. Zollenheimat [Hechingen] 7. (1938) 37–38.; *Ernst Senn*: Der Aufbau der Hohenzollerischen Landesforschung 1933–1938. Erstrebtes und Erreichtes. Hohenzollerisches Jahresheft [Sigmaringen] 5. (1938) 78–80.

³⁰ Filipowa i. m. VIII. Band. 217., 222–225., 240–241., 246.

³¹ Vö.: *Johann Wüsch*: Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945. Seewald, Stuttgart, 1969.

Megérkezvén Filipovóba, általános benyomása az idegennek, hogy mindenütt mintaszerű rend és tisztaság honol. Ez a németiség „márkajelzése”, éljen bárhol is a világon. Persze mindez nem magától pottyant az itt lakók ölébe: amióta őseik itt letelepedtek, lankadatlan szorgalom és sok-sok munka volt az ára, hogy ma minden ilyen szép. A német egyik legfőbb erénye a kötelességtudás; ez volt az, ami átsegítette őket évszázadokon keresztül a nehézségeken, mindig új erőre, munkára ösztönözve. Általános vonása a bácskai németiségnek, hogy akármilyen nehéz is a sorsa, akármilyen keményen kell is megdolgoznia a napi betevőért, mégis egyfajta belső derű, jó kedély sugárzik belőle: sikerességének ez a „titka”. Történhet bármi, lényegében véve a kisebbség saját belső hozzáállása határozza meg leginkább, hogyan alakul önnön sorsa – véli a szerző.

Az interetnikus viszonyok is e „márkajelzéshez” viszonyítva, ezzel szembeállítva jelennek meg: a német lakosság szorgalmának és világhoz való hozzáállásának legtipikusabb ellenpéldája a szerbek tulajdonában lévő földek elhanyagoltsága, ami miatt ez utóbbiak gazdái irigységgel telve néznek a németekre, és folyton káromkodnak, szidva mind szomszédaikat, mind Istent önmagukat. Olyan magatartásmód ez, mely teljességgel idegen a német falu tradicionális vallásossággal átitott mentalitásától, munkaethozsától és rendszeretétől. A két etnikum a maga két, teljesen külön világában él egymás mellett (Nyugat és Kelet, latin és ortodox kereszténység, germán precizitás és bizánci–balkáni elnagyoltság, ráérősség).

Bár Schaal élménybeszámolója rendkívül értékes földrajzi, néprajzi, gazdaságtörténeti, sőt irodalmi adalékokkal is szolgál, bennünket most elsősorban a kisebbség sorsára utaló politikai és szociológiai megállapításai érdekelnek. Helyesen ismeri fel, hogy az itteni németiség – mely alapvetően agrártársadalom, paraszti és kispolgári rétegekkel – egyik legnagyobb problémája, hogy híján van a saját soraiból kikerülő értelmiségnek, mely az etnikai alapú csoportidentitás-képzés legalapvetőbb feltétele. 1918 után sokan közülük – akik a magyar uralom alatt úgy gondolták, hogy akkor érvényesülhetnek értelmiségiként, emelkedhetnek fel a társadalmi ranglétrán, ha elmagyarosodnak – Magyarországra költöztek. Most viszont, másfél évtizeddel a világháború után, már a délvidéki németiség legnagyobb hányada afelé hajlik, hogy mégiscsak jobb nekik Jugoszláviában, mint korábban a magyar uralom alatt, hiszen ott akkora asszimilációs nyomásnak voltak kitéve, hogy mára már beolvadtak volna.³² Persze most sem rózsás a helyzetük; az, hogy viszonylag szabadon élhetik meg német voltukat, annak köszönhető, hogy ügyesen lavíroznak a szerbek és horvátok közötti feszült helyzetben. Összességében véve Schaalnak igaza van, a szerbeknek valóban érdekük, hogy a németek jól érezzék magukat ebben az államban, hiszen így akadályozható meg, hogy a szerbség politikai ellenfeleivel, köztük az irredentának tekintett magyarsággal lépjenek közös politikai platformra.

A Délvidék németiségét az 1930-as évek elejétől generációs és egyben világnézeti szembenállás osztotta meg. Az egyik oldalon a tradicionális vallásosságot

32 Bezzegh A.: i. m. 115–172.; Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944. Lucidus, Bp., 2005. (Kisebbségkutatás Könyvek).

és konzervatív értékrendet preferáló, még a magyar uralom alatt szocializálódott, az „úri világot” megőrizni óhajtó, a falvak gazdasági életét – ezáltal a szociális kérdéseket – még mindig nagyban befolyásoló idősebb nemzedéket találjuk. Vele szemben állott a világháború után felnőtt, iskolai tanulmányait már anyanyelvén végző, egyetemre már Németországban, Ausztriában járó, nemzeti identitásában már német, a saját kisebbségi közösségen belüli demográfiai és szociális problémák iránt modern érzékenységet mutató, a felvilágosult fejlődést hátráltató „parasztos maradisággal” radikálisan szembeszálló fiatal nemzedék. Az ellentétek a kezdeti lappangás után 1935-ben törtek a felszínre, s eltartottak egészen 1939-ig.³³ Amikor tehát Schaal a Délvidéken járt, a folyamat még javában zajlott, és egyáltalán nem látszott a vége. Ő nem kívánt állást foglalni, „igazságot tenni” (ebből is látszik, hogy nem volt nemzetiszocialista), hanem nagyon higgadtan kezelte az egész problematikát. Ugyanakkor jól látta, hogy egy generációs konfliktus – már csak biológiai okokból is – előbb-utóbb a fiatalabb nemzedék javára dől el; márpedig a délvidéki német fiataloknak, akik éberen őröködnék az 1918 óta elért vívmányok felett (anyanyelvi iskolahálózat, saját német szövetségi rendszer, politikai érdekképviselet stb.), eszük ágában sincs visszavágyódní a magyar uralom alá, illetve közösséget vállalni olyanokkal (falusi nagygazdák, tanítók, orvosok, plébánosok), akiknek gondolkodásmódját még mindig a „Szent István-i” „nagy-magyar” szellemiség hatja át.

A szerbek viszont, bár elemi érdekükben áll a németiség „leválasztása” a magyar eszmeiségről, csak egy bizonyos határig támogatják őket ebben. Azt, hogy saját német értelmiségi réteg alakuljon ki, tulajdonképpen ők sem akarják. Pedig enélkül nemzeti közösség nem létezhet. A németiségnek már csak emiatt is féltre kell tennie saját belső megosztottságát és össze kell fognia. A népességcsökkenés ugyancsak komoly aggodalomra ad okot. Nyugat-Bácska népes katolikus községeiben, mint így Filipovó, ez nem volt égető kérdés. (Sőt a két világháború között itt mindvégig több volt a születések, mint a halálozások száma. A Bácskában Filipovó volt a „legszaporább” német falu.) Viszont Közép-Bácska protestáns német településein, vagyis éppen ott, ahol a német identitás tradicionálisan jóval erősebb volt, mint a nem protestáns településeken, a születések számának csökkenése, illetve az egyházak valóban drasztikus méreteket öltöttek.³⁴

33 Az idősebb generáció irányította a Sváb-Német Közművelődési Szövetséget (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund), amely 1920-ban jött létre. A fiatal generáció 1934-ben alakította meg saját szervezetét Népi Megújítási Mozgalom Bajtársi Szövetsége (Kameradschaft der völkischen Erneuerungsbewegung) néven. A csatározások végére 1939 májusában került pont, németországi nyomásra. A kompromisszumos megoldás azt jelentette, hogy a Kulturbund régi vezetői lemondtak tisztségeikről, az Erneuerungsbewegung pedig kénytelen volt elfogadni, hogy a mozgalmon belül mérsékelt vonalat képviselő Dr. Josef Janko nagybecskereki ügyvéd legyen a jugoszláviai német népcsoport vezetője. Lásd például: *Carl Bethke: Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethnopolitische Mobilisierung.* Harrassowitz, Wiesbaden, 2009.

34 Filipowa i. m. V. Band. 73–85.; *Bethke, C.:* i. m. 392–396.

A szociális kérdések rendkívül nagy súllyal esnek latba a németiség esetében is. Félrevezető az a sztereotípa, miszerint a délvidéki németiség csupa jómódú gazdából állt. (Ez inkább csak a felszínen, a más nemzetiségű külvilág szemében tűnt így.) Épp ellenkezőleg: a német falvakban is rengeteg a munkanélküli napszámos, kisparaszt, akik – a mindennapi betevő falatért való küzdelem nehézségei miatt – közömbösséget mutatnak a nemzeti (kisebbségi) kérdések iránt, s a kommunizmusban vélik megtalálni sorsuk jobbra fordulásának zálogát. Ezért aztán különösen is fontos, hogy az egész faluközösség (illetve magasabb szinten az egész kisebbség) egységes belső szolidaritást mutasson a szociális kérdések megoldásában. (Ez egyértelmű kritika az „úri világhoz” ragaszkodó idősebb generációról.) Már csak emiatt is fejeződjön be végre a népcsoporton belüli mindennemű lelketlen széthúzás mind felekezeti, mind pártpolitikai vonalon. Hiszen – legvégső soron – minden német egy csónakban evez. Schaal szerint a legfőbb tanulság, hogy nem kívülről kell várni a megoldást, hanem magának a kisebbségi közösségnek kell önmagával dűlőre jutnia, önnön sorsát a kezébe vennie és jól irányítani.

A németországi vendégek igyekeztek magukat távol tartani a kisebbségen belül folyó népiséggel szembeni csatározásoktól. Legfeljebb a fiatalság dinamizmusa, lelkesedése volt az, amivel (politikai ideológiától függetlenül) szimpatizáltak.

Egyházi és oktatási ügyekben ugyancsak visszafogottan nyilatkozik a szerző. Pedig igencsak borzolta a kedélyeket a hagyományosan vallásos német parasztságon belül a radikális fiatalok kíméletlen egyház- és vallásellenessége. Ha Schaal nemzetiszocialista lett volna, elvileg az ő oldalukra áll. De nem volt az, amit az is bizonyít, hogy objektív hozzáállásra buzdít: kerülni kell mindenféle rossz általánosítást, sztereotípiát. Az idősebb generáció kiüresedett vallási tradíciói, megcsontosodott konzervativizmusa ugyanúgy nem visznek előre, mint a fiatalok forrófejűsége, minden korábbi értéket gyökerestől kiirtani akaró, a modernség és az ateizmus közé egyenlőségelet tevő, sértően hetyke hozzáállása.

Ami minden nemzeti kisebbség létének alfáját és ómegáját, vagyis az iskolakérdést illeti, maguk a helyi tanítók is – éppen az előbb említett népiséggel szembeni csatározások miatt – óvatosságot tanúsítottak a kérdésben. Ugyanis a szembenállás közepette éles vita dűlt arról is, vajon a tanárok világnézete hogyan befolyásolja tanítványaik (vagyis a kisebbség leendő értelmisége) világnézetét. Eléggé német jellegű, szellemiségű-e az oktatás? Egyáltalán mi számít „német jellegnek”? A keresztény értékek (hiszen a németiség hagyományosan Európa egyik legkeresztényibb nemzete) vagy az „új német világnézet”? Mi szolgálja inkább a kisebbség saját nemzettudatának megerősödését? Stb. E kérdések is sejtetik: késhegyre menő viták zajlottak a kisebbségen belül 1935-től kezdve. Schaal bölcsességét dicséri, hogy – érzelve mindezt – nem erőltette a témát.

Schaal az egy hétig tartó bácskai vendégeskedés mérlegét összességében véve pozitívan vonja meg. Mégiscsak nagy szó, hogy egy, az anyaországtól ily messze élő közösség ennyi idő múltán is meg tudta őrizni nyelvét, szokásait, egyáltalán: fenn tudott maradni az évszázadok viszontagságai közepette. Akármilyen problémákat is okoz a kisebbségi sors, e közösségben mégis van élni akarás (ha nem így lenne, viták se lennének), helyzete tehát nincs elveszve. Sőt ha lassan is,

de erősödik tagjaiban a nemzettudat, saját népük és nyelvük szeretete és megbecsülése – márpedig ez minden közösség megmaradásának a záloga.

A beszámoló harmadik, befejező részeként (mely kicsit több mint egy oldal) Schaal nagyobb, összjugoszláv, illetve összeurópai keretbe helyezi a Bácskában tapasztaltakat. Az utóbbinak búcsút intve ugyanis a társaság Újvidék, Belgrád, Szarajevó, Mosztár érintésével vasúton folytatta útját Dubrovnikba, s ennek során volt alkalma mind a földrajzi tájakat, mind az ottani emberek életmódját, mentalitását összehasonlítani a Délvidéken tapasztaltakkal. Ég és föld a különbség a Balkán vad, kopár hegyei, illetve lakói és a Délvidék között, mely a németiség évszázados úttörő munkájának köszönhetően az egész délszláv állam éléskamrája és első számú adóbevételi forrása. A Bácska tejjel-mézzel folyó Kánaán; úgyhogy minden gazdasági és szociális kérdést, mely a német kisebbséget belülről feszíti, meg lehet oldani, ha megvan hozzá a kellő akarat. Nem szabad megengedni, hogy a délvidéki emberek világhoz való hozzáállásában felüsse fejét a balkanizálódás legkárosabb hatása: a közömbösség. Ami pedig a kultúrát illeti, a németiség egyértelműen a nyugati világot képviseli, tehát már csak emiatt sem nélkülözheti őket Jugoszlávia.

A bácskai németek sorsa 1941 után

Rudolf Schaal írása, a maga információgazdagságával és a messziről érkezett ember külső rálátásával érdekes és hasznos adalékul szolgál annak a letűnt német világnak a differenciáltabb megismeréséhez, mely a Délvidék életének szerves részét alkotta évszázadokon át.³⁵ Sem maga az itteni német lakosság, sem azok, akik a két világháború között ellátogattak hozzájuk, nem sejtették, hogy néhány éven belül milyen sors vár e közösségre. Jugoszlávia 1941. évi felbomlása után a délvidéki területekből a Bácska és a Baranyai-háromszög visszakerült Magyarországhoz, a Nyugat-Bánátban pedig, bár formálisan továbbra is Szerbia része ma-

35 Arról, hogy hogyan folytatódott Schaal további életpályája e jugoszláviai nyaralás után, nem sokat tudunk. Első feleségétől még 1934-ben elvált. 1937. május 14-én másodsor is megnősült. Lübeckben vette feleségül Margarete Hedwig Anna Marie-Luise Oldörpöt, akitől két lánya született. A weilburgi tanárképző főiskola, alig öt éves működés után, 1939-ben bezárta kapuit. Schaal 1940. február 28-án, a franciaországi hadjárat kezdetén kapott behívót a hadseregbe: pszichológusként (Heerespsychologe) feladata a tisztjelöltek kiválogatása volt az erre szolgáló alkalmassági vizsgálatokon. 1942-től pedig segített a fiatal tiszteknek a háborús események során őket ért lelki traumák feldolgozásában. 1940-től Párizsban tartózkodott. A háború végén francia hadifogságba került. Innen sikerült neki megszöknie, s szerencsésen átjutott a Rajnán, még mielőtt felrobbantották volna a hidakat a visszavonuló német csapatok. Hogy a németek nehegy agyonlőjék mint dezertőrt, otthon (a Stuttgart melletti Plieningenben) jelentkezett a hadseregnél 1944 utolsó napjaiban. Innen került aztán Tirolba, ahol amerikai hadifogságba esett 1945 tavaszán. Egy tisztii fogolycseré keretében majdnem a szovjet megszállási zónába került, de még idejében meg tudott szökni. Bár 1945 októberében a megszálló szövetséges hatalmak hozzájárultak, hogy Weilburgban újáalakuljon a tanárképző intézet, Schaalt itt már nem alkalmazták. Ehelyett a Stuttgartban felállított Pedagógiai Intézet (Pädagogisches Institut, később Pädagogische Hochschule Stuttgart) vezetője lett. Főleg kisiskolás gyermekeknek szóló olvasókönyveket írt. 1994. november 8-án hunyt el Stuttgartban.

radt, a polgári közigazgatást a német népcsoport vehette kezébe. A Bácska németiségének nagy része, főleg a fiatal, 1918 után szocializálódott generáció berzenkedett Budapest fennhatóságától, hiszen féltette az elmúlt két évtizedben elért kisebbségpolitikai eredményeket attól a Magyarországtól, mely a területén élő nemzeti kisebbségek „lojális” viselkedése alatt végső soron a magyar szupremácia elfogadását, hosszú távon az asszimilálódást értette. A Kulturbund bácskai helyi csoportjai betagozódtak a Magyarországi Németek Népi Szövetségébe (a Volksbundba). A hitleri Németországgal mint szövetségessel kötött államközi szerződések lehetővé tették, hogy a bácskai németek Németország valamely katonai formációjában, a Wehrmachtban vagy a Waffen-SS-ben teljesítsenek szolgálatot. Mindez, továbbá a háború követelte áldozatok egyre nyilvánvalóbb értelmetlensége a Bácska németlakta falvaiban meghasonlást és – főleg 1944. március 19. után – tettelegességgig fajuló viszályokat eredményezett egyfelől a német népiségűkhöz, anyanyelvűkhöz és vallásos világnézetűkhöz ragaszkodók, másfelől a németiség kisebbségpolitikai eredményei megmaradásának zálogát kizárólag egy erős anyaországban, illetve annak győzelmében látók között.

1944 októberében a közelgő front senkit sem kímélt. A Bácska 186 ezer fős németiségéből mintegy 65 ezren választották a nyugatra menekülés helyett a szülőföldön maradást. Nyugodt lelkiismerettel tették – ami viszont fatális döntésnek bizonyult. A magyar és német katonai egységek elhagyták a területet, ahová kisebb csoportokban Tito partizánalakulatai kezdtek „beszivárogni” a Duna szerémségi oldaláról. Az új jugoszláv hatalom éppen 1944 novemberében deklarálta, hogy a német lakosságot megfosztja vagyonától és állampolgárságától, kollektív megtorlásként a hitleri megszállásért, illetve a németiség vagyonát bázisul használva fel az ország gazdaságának szovjet típusú átalakításához. Mivel a nagyhatalmaktól nem kaptak engedélyt a német lakosság kitelepítéséhez, Titóék saját hatáskörben láttak hozzá a „probléma likvidálásához”. A Délvidéken a partizánok ártatlan német civilek százait gyilkolták meg, s ezreket hurcoltak a mintegy 80 munka- vagy haláltábor egyikébe. Az 1944–1948 közti időszak délvidéki német halálos áldozatainak száma mintegy 70 ezerre tehető. Míg 1940 körül félmillió, addig 1953-ban mindössze 61 ezer német élt Jugoszlávia területén. Ők az elkövetkező 20 év folyamán kitelepültek Nyugat-Németországba. Nemcsak az össznémetiség, hanem maga a régió egésze lett mérhetetlenül szegényebb, sívárabb mind szellemi-kulturális, mind gazdasági tekintetben.³⁶

Filipovón 1944. november 25-én 212 felnőttkorú férfit végeztek ki a partizánok brutális módon. A többiekre (a lakosság 80%-a nem menekült el 1944 októberében) 1945 tavaszától lágersors várt. A faluba telepescsaládok érkeztek

36 A témával foglalkozó, szerencsére egyre növekvő számú szakirodalomból itt most csak három alapműre hívjuk fel a figyelmet: *Georg Wildmann–Hans Sonnleitner–Karl Weber: Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen eines Völkermords.* Donaueschinger Kulturstiftung, München, 2000; *Michael Portmann: Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952.* Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2008; *Zoran Janjetović: Nemci u Vojvodini.* INIS, Beograd, 2009.

Horvátország szerbek lakta nyugati vidékéről (a Krajinából), akik a nevét Bački Gračacra változtatták. Szisztematikus pusztítással eltüntettek minden arra utaló nyomot, hogy a települést valaha németek lakták.³⁷

A Schaal által írt élménybeszámolót magyarra fordítva közöljük teljes terjedelmében. Ha a főszövegbe betoldásokat eszközöltünk, azt szögletes zárójelben [] tettük. Ha az eredeti szövegben olyan német kifejezés található, amit érdemes megemlíteni, akkor azt a magyar fordítás után kerek zárójelben () közöljük. Ami a lábjegyzeteket illeti, maga Rudolf Schaal is alkalmazott ilyeneket; ezek a 38., 47., 53., 54., 58., 60., 61., 62. számú jegyzetek. A többi tőlünk származik.

UTAZÁS A BÁCSKÁBA A DUNAI SVÁBOKHOZ³⁸

Rudolf Schaal tollából

I.

Manapság törvényszerű, hogy egy dunai hajóút alkalmával a népiségpolitikai gondolat előtérbe kerül.³⁹ Még Passauban elhatároztuk, hogy mindenképp a folyami utazás romantikus varázsának, a pompás és változatos tájnak adjuk át magunkat, valamint a mondák és a történelem azon emlékeinek, melyekkel előreláthatólag találkozni fogunk. De már Bécsben minden megváltozott, midőn 300–400 utassal együtt átszálltunk a dunai gőzhajózási társaság hajójára, hogy azal folytatassuk utunkat. Fajok⁴⁰ és nemzetek tarka összevisszaságába csöppentünk. A dunai térség kérdése szó szerint kézzelfogható közelségbe került. Hirtelen olyan konkrét részletkérdések festői kavalkádjával találtuk szembe magunkat, melyeknek mindegyike már önmagában véve is visszatükrözi azt az óriási dinamikát, nekilendülő mozgást és egyúttal súlyosan telített feszültséget, ami ebben a kérdésben rejlik. Magyarok, csehek, szlovákok, ruszinok, szerbek, szlovénok, horvátok, mindenféle nyelvű ember volt itt együtt, akik között csak a hozzáértő tudott különbséget tenni. A hajó egyik sarkában egy muzulmán készítette szakszerűen moka⁴¹ az izzó hamun; kaftános vagy kaftán nélküli zsidók, akik legtöbbször csak rövid szakaszokon voltak köztünk; utazni szerető pópák fekete felöltőjükben; asszonyok népviseletekben, melyek úgy tűntek, mintha tarkaságban túllicitálnák egymást – itt aztán tényleg minden képviseltette magát.

37 Filipowa i. m. VI. Band.

38 Az utazásra 1936. július 19–augusztus 15. között került sor a weilburgi tanárképző főiskolán folyó, a háttér menti és külhoni népességgel kapcsolatos műhelymunka keretében.

39 A „népiség” (Volkstum) szót ekkoriban a „nemzetiség” szinonimájaként használták (mind a német nyelvterületen, mind Magyarországon).

40 A „faj”, „népfaj” szó a korabeli szóhasználatban (akár magyarul, akár németül) tulajdonképpen fajtát jelentett (európai, zsidó, arab, indiai, távol-keleti stb.).

41 Mokka = feketekávé („török kávé”).

Olybá tűnt, mintha a Duna Bécs és Belgrád közti vízgyűjtő területének legtávolabbi zuga is elküldte volna képviselőjét, hogy fizikai jelenlétével is demonstrálja hovatartozását. De majdnem mindenki, akit itt összehozott egymással a sors, beszél vagy legalábbis ért németül, s első hallásra csupán előkelősködő kiegészítésként foghatnánk fel, hogy a hivatalos hirdetményeket a hajón nemcsak németül, hanem magyarul, csehül vagy szerbül, sőt angolul és franciául is bemondják. Holott ez nem csupán egy, az idegenforgalomban szokásos szép gesztus – márpedig a jelen lévő vendégek nagy többsége kétségtelenül csak szórakozásból utazik –, sokkal inkább meghajlás a tiszteletet parancsoló nemzeti öntudat előtt, amely itt mindenütt növekvőfélben van. És minél egyértelműbben, öntudatosabban nyilvánul meg, annál világosabban és részletesebben rajzolódik ki a Duna-völgy e részének népi és állampolitikai széttagoltsága. Ezt különösen jól mutatják például a hajón történő zászlóváltások. Már röviddel Hainburg után, ahol a Kis-Kárpátok, továbbá a Lajta-hegység nyúlványai után a tágas alföldi medence kezdődik, az osztrák zászlót a kék-fehér-piros csehszlovákkal váltják fel, s majd csak Esztergom előtt jelennek meg Magyarország piros-fehér-zöld színei; mert bár Pozsonytól Esztergomig a Duna képezi a határt Magyarország és Csehszlovákia között, de úgy, hogy a folyó egészen a jobb partig csehszlovák lett. Csekélységek? – Nem, látható, hogy a versailles-i rendszer itt is olyan rendelkezéseket léptetett életbe, melyek az amúgy is bonyolult viszonyokat még bonyolultabbakká tették.

De mindezen keresztül, amire itt csupán néhány példát hoztunk fel, nemcsak önmagában és általánosságban véve a Duna völgyének kérdéseivel szembesültünk, hanem elsősorban a vele elválaszthatatlanul összefonódó népi német kérdéssel is.⁴² Természetesen gondoltunk a nagy sváb telepesszmozgalomra („Großer Schwabenzug”), arra a sok kisebb-nagyobb csoportra, melyek 150–200 évvel ezelőtt tették meg ugyanezt az utat, összehasonlíthatatlanul nagyobb fáradsággal; gondoltunk a kalandvágyra és azokra a gondokra, amik miatt azok a bátor emberek új hazát kerestek maguknak egy ismeretlen országban; és persze arra is gondoltunk, hogy bár elhagyták ősük szülőföldjét, de nem császáruk birodalmát.⁴³ De még ennél is többet számítottak maguk az utazás folyamán tett megfigyeléseink. Ezek ugyanis az elindulásunk pillanatához képest sokkal nagyobb komolysággal vetették fel bennünk a kérdést arról a bizonyos első kezdés mikéntjéről.⁴⁴

42 „Népi német” annyit tesz, hogy a német nép szerves részét képező, de nem Németországban, hanem egy más államban kisebbségi sorsban élő német.

43 A szerző itt arra utal, hogy bár e telepések a Német-római Birodalomból kivándoroltak, de a Habsburg-birodalom határát nem hagyták el, így tulajdonképpen egészen 1918-ig nem éltek idegen uralom alatt (hiszen korábban is, később is a Bécsben székelő császár alattvalói voltak/maradtak). Egyébként ez a nagy telepesszmozgalom méreteit tekintve páratlan volt a maga korában. Míg a 19. század folyamán Amerika volt az „ígéret földje” az európai népegszféra számára, a 18. században a Kárpát-medence török uralom alól felszabadult területei töltötték be ezt a szerepet.

44 Az „első kezdés” a legelső, korai német telepések boldogulására utal a számukra ismeretlen, elvadult tájon, még a 18. század elején.

Vajon nem vesszük-e tudomásul túl könnyedén, ha azt halljuk, hogy a németiség Duna-völgyi befolyása 1848 óta hanyatlóban van? Tudatában vagyunk eközben, mit jelent e hanyatlás különösen is azoknak a népi németeknek, akik mindenféle elnyomatás és kellemetlenség dacára hűségesek saját németiségükhöz? Az előbb már utaltunk rá, hogy a német az a nyelv, melynek segítségével a Duna-medencében a nyelvek és nyelvcsoportok sokszínűsége ellenére elboldogul az ember. A szerb is például, ha egy magyarral akarja megértetni magát, a német nyelvet veszi igénybe. Ez itt a mindennapi érintkezés nyelve, illetve ez volt. De alig merjük feltenni a kérdést, hogy meddig lesz ez még így. A hanyatlás tempója jelentősen felgyorsult. Hozzá kellett szoknunk utunk során, hogy idősebb, a háború előtti nemzedékhez tartozó embereket kérdezzünk meg, ha felvilágosításra volt szükségünk bármilyen ügyben. Ezt a következő nemzedék már nem tudja megtenni, mert a nyelvünket nem érti, és nem is akarja érteni. S ezáltal valóban arra fog bennünket kényszeríteni, hogy például a franciát használjuk közvetítő nyelvként a szerbekkel vagy magyarokkal való érintkezés során, úgy, ahogy azt teljesen feleslegesen néhány idétlen nagyvárosi tette Bécsből, akikkel együtt utaztunk a hajón? – Pedig éppen ebben kellene a németeknek is ugyanolyan lelkiismeretesnek és legalább annyira fanatikusnak lenniük, mint ahogyan azt például a magyarok teszik.⁴⁵ Itt is sok függ minden egyes ember erejétől, amellyel ellenállni képes.

Emellett viszont szívszorító volt megfigyelni, hogy mily magától értetődő módon találkoztak össze itt-ott a hajón a népi németek, hogyan tettek hitet már a találkozás felett érzett pusztán örömeinkben, mindenekelőtt sorsközösségük örömeiben, valamint hogy miként volt jelen köztük eleve, minden külső gesztus, különösebb magyarázkodás, bemutatkozás és bizonygatás nélkül összetartozásuk eme tudata. Még szerencse, hogy jelen van! Mert hiszen éppen ők – szudétanémetekről⁴⁶ és néhány stájerországról van szó – régóta sejtették, hogy a Duna nemcsak azok számára vált sorsuk jelképes folyójává, akik valaha lehajóztak rajta, hanem hogy még csak ma vált igazán, új értelemben véve azzá minden népi német számára. Hiszen „a Duna középső szakaszán dől el az Európában élő külhoni németiség túlnyomó többségének jövője”.⁴⁷ Minden más tanulságnál nyomatékosabban mutatta ezt meg nekünk a dunai utazás.

45 A szerző itt a magyarok türelmetlen asszimilációs politikájára utal, mely a 19. század végétől Európa-szerte nagy „hírnévre” tett szert. E nyelvi homogenizációs politika 1918 után, a trianoni Magyarországon is folytatódott, még intenzívebben. (Főleg a németiséggel szemben, mely félmillió lelket számlált, s így a magyar állam legnagyobb nemzeti kisebbségét alkotta.) Budapest a két világháború közti időszakban mindvégig kettős mércével mért: míg a határon túli magyar kisebbségek számára minden lehetséges módon kollektív jogokat követelt, addig saját országa kisebbségeit minden lehetséges eszközzel asszimilálni igyekezett. *Spannenberger, N.*: i. m.

46 Szudétanémet = Cseh- és Morvaország német lakosságának gyűjtőneve. 1945-ig több mint hárommillióan ők alkották az ottani össz lakosság egyharmadát.

47 Der Donauraum. Fleischhauer & Spohn, Stuttgart 1933. (Auslandskundliche Vorträge der Technischen Hochschule Stuttgart 7.) 80.

II.

Hogy Bécszet és Hainburgot elhagyva éghajlati szempontból is egy másik térségbe, a Duna középső szakaszának térségébe jutottunk, az ezen a nyáron különösen egyértelművé vált. Az atlanti szelek befolyása az idén annyira kiadós és tartós volt, hogy a gabona learatását fel egészen Bécsig és azon túl is hetekig megakadályozták az esőzések. Amikor viszont a Csallóköz széles ligeterdein utaztunk keresztül, világos napfény vett körül bennünket. A gabonatáblákat már learatták. Mindenhol magasan fel volt halmozva a kicsépelte szalma. Ez, továbbá a folytonos napsütés voltak azok az ismertetőjelek, melyek a majd három hétig tartó utazásunk során végigkísértek bennünket a Duna középső medencéjének eme mérföldnyi hosszan elterülő éléskamrájában.

A zászlóváltás arra utalt, hogy hamarosan célba érünk. Néhány kilométerrel az utolsó magyarországi hajóállomás, Mohács után megérkeztünk a jugoszláv területen lévő első „kikötőbe”: Bezdánba. Valahol a ligeterdők végtelen láncolatában, mely már sok órája kísérte a Duna folyását (Budapest óta valamivel több mint 200 kilométeren át), keskeny rés található: egy levert cölöpökből készült gát, rajta néhány deszkával, ez vezet át a kikötőhelyhez és a vámházikóhoz. És máris ott állunk a feketésszürkén és feketésbarnán felporzó, kövektől mentes talajon, egy jobbról és balról szabálytalanul, a mi fogalmaink szerint túl szélesre kitaposott, utcának hívott országúton, amely bizonyára az öt kilométerre fekvő Bezdánba vezet. Ilyen széles körülbelül ezen a parton a ligeterdő alkotta övezet a Duna-meder holt- és mellékágainak összefonódó kuszaságával együtt. Mindez akácfélék alkotta cserjealakzatokban végződik, amelyek még egy rövid szakaszon az utat is szegélyezik. Aztán kinyílik a messzeség, az a messzeség, melyet eddig a ligeterdő takart el előlünk: a Duna és a Tisza között elterülő széles síkságon vagyunk. Széles kiterjedéséről, a települések közötti mérföldnyi távolságokról csak hetekig tartó ott-tartózkodásunk folyamán alkothattunk képet. Először semmi mást nem láttunk, csak magas kukoricaföldeket, learatott búzaföldeket, szinte teljesen kiégett legelőket és megszámlálhatatlanul sok kenderföldet, a belőlük áradó, sajátosan bódító illattal.

Csaknem teljesen fátlan ez a síkság. Csak itt-ott áll magányosan egy eperfa vagy diófa, általában jelzésként, hogy azon a helyen kereszteződés, határ, víz vagy a számtalan gémeskút egyike található. Emiatt aztán nehéz valóban átfogóan rálátni erre a csaknem teljesen sík területre. Ehhez bizony fel kell mászni egy templomtoronyba; de még innen is nehezen hatol át a tekintet a végtelen messzeségen, főleg amikor a föld felett rezeg a forróság, egybeolvasztva az eget a látóhatárral.

Amennyire nagy kiterjedésű a síkság, annyira szélesen van felosztva a megművelt földterület is dűlőkre és szántókra. Utunk során csak lovas fogatokkal találkozunk, melyek a hőség ellenére élénk ügetésben sietnek el mellettünk. Az autó – melynek alváza lényegesen magasabban kell hogy legyen ezeken a mély keréknyomokkal bevagdalt utakon, mint nálunk – még ma is ritkaságszámba megy e vidéken, ahol pedig megjelenik, egy monstrumként hat, melyet itt nem

lehet komolyan venni. Bizony, szinte végtelen és egyhangú lehet az út a vándor számára. A távolabbra látást már csak az embert nagyságúnál is magasabb kukorica- és kenderföldök is eltakarják, és tulajdonképpen csak a templomtornyok jelzik a nagyobb távolságra található települések helyét.

Így jutottunk el Bezdánba, majd innen tovább Zomborba, amely Bácska Jugoszláviához tartozó részén az északnyugati szeglet kereskedelmi központja. Zomborban szétválunk, ki-ki folytatja útját a számára kijelölt „sváb falu” felé.⁴⁸ Először vonattal utazunk a Dunát a Tiszával összekötő, hajózásra alkalmas bácskai csatorna mentén, melyet ma Péter-csatornának hívnak.⁴⁹ Ezenkívül van egy elágazása is délkeleti irányba, Újverbáson át Újvidékre, mely a Duna partján található. A vidék jól fejlett vasúthálózatát tekintve, ezek a csatornák közlekedéstechnikai szempontból kevés jelentőséggel bírnak. Igazi jelentőségüket majd csak a falvakban ismerhettük meg. Hiszen számukra e csatornarendszer az alapja a határ öntözésének és lecsapolásának az egész vidéken. Több kilométer hosszú, gyakran a háromméteres mélységet is elérő barázdákon keresztül vezetik be e csatornák elágazásait egészen a falvak határába, vagy ahogy a dunai svábok mondják, a „Hodder”-ekbe.

Sokáig és elég lassan utaztunk így délkeleti vagy déli irányban, néha hosszabb, néha rövidebb ideig, attól függően, ki melyik faluba lett beosztva. Itt még a vonatozás is kényelmes nyugalomban zajlik. Egy tisztán paraszti vidéken vagyunk, még hozzá Kelet-Európában, ahol, úgy tűnik, az emberek sokkal több időt hagynak maguknak, mint nálunk, annál is inkább, mivel, mint például a vasúton, egyedül a szerbek határozzák meg az idő folyását. Szép volt látni ezt a kényelmes jövés-menést a kis vasútállomásokon. Már néhány állomással Zombor után úgy éreztük, mintha tényleg a „sváb vasút egyik állomásán” lennénk.⁵⁰ Csak a sváb kalauz és a német helységnév hiányzott. Az állomások neveit mindig nehezen olvastuk ki. Ezek Jugoszláviának eme részén mindig először cirill betűkkel vannak kiírva, majd mellette látható ugyanaz latin betűkkel. (Figyelemre méltó módon a régi szerb országrészben csak cirillrel, viszont a horvát, szlovén és boszniai részekben először latin, aztán cirill írással.) De még a latin betűs neveket is éppen elég nehéz volt megfejtenünk. Amikor például a táblán az áll, hogy Krnjaja, megkérdezzük valakitől, aki éppen hozzánk szállt fel, s akit fekete kalapja („Hütle”),⁵¹ fekete zekéje, tiszta fehér vászoninge, valamint hirtelen olyan ismer-

48 A szerző a „sváb falu”-t azért teszi idézőjelbe, mert e kifejezést ők otthon, Svábföldön szokták használni, a saját településeikre vonatkoztatva.

49 A Dunát a Tiszával összekötő, hajózható Ferenc-csatornát 1918 után keresztelték át Péter-csatornára, a jugoszláv király neve után.

50 A szerző itt egy rendkívül elterjedt, ma is népszerű, még 1853-ban tübingeni egyetemisták által lejegyzett sváb dalra utal, mely az Auf der schwäbsche Eisebahne (A sváb vasúton) címet viseli, s egy mulatságos történetet mond el több versszakon keresztül, miközben a vonat állomásról állomásra robot. A daltamot szinte mindenki ismeri Németországban, elterjedtsége a magyar „Megy a gőzös Kanizsára” című nótához hasonlítható. Szövegét és dallamát lásd, halld: http://www.herbert-fritz.de/volksliedertext/auf_de_schwaebische_eisenbahne.html és <http://www.youtube.com/watch?v=KsXAZfO5e6k>. A hozzáférés ideje: 2012 október.

51 A sváb nyelvjárás egyik kedves sajátossága, hogy a főneveket kicsinyítőképzős (-le végződéses) alakjukban használja. Például: Hut→Hütle (kalap); Zug→Züggle (vonat); Haus→Häusle (ház); Stube→Stüble (szoba).

rősnek, szinte rokoninak ható arca alapján földinkként ismerünk fel, hogy ahogy hívják ezt az állomást. „Krnjaja”, válaszolja, tényleg úgy ejtik, ahogy írják, „de – fűzi hozzá – mi, svábok csak »Kernai«-t mondunk”. Megérkeztünk hát az itteni sváb falvak egyikébe.⁵² Láttuk a lányokat a szépen befont, szőke, de tényleg szőke copfjaikkal, valamint az asszonyokat sötét fejkendőikben és egyszerű, sötét ruháikban, ahogy azt nálunk otthon, Frank- vagy Svábföldön még ma is hordják. A jövés-menés ezen az állomáson egyébként is sokban ismerős és otthonos volt számunkra; ahogy üdvözölték egymást az emberek, ahogy búcsúzkodtak, vagy ahogy a peronon álltak és örültek a vonatnak („Züggle”), mely számukra valamilyen a világgal való összeköttetést jelentette; minden a legapróbb részletig pontosan úgy festett, mint egy faluban valahol Svábföldön, Frankföldön, Hessenben vagy Pfalzban.

Később is gyakran csodálkoztunk, milyen könnyen ismerik fel egymást a népi németek az idegen származásúak között, még akkor is, ha külső megjelenésük a divatos átlagcivilizációhoz egyszerűsödött le, sőt részben az idegen népektől is átvett valamit. Amikor egyszer bácskai kísérőm figyelmét felhívtam ezen megfigyeléseimre, ő úgy vélte, nincs ebben semmi különös, hiszen, ahogy ő mondta: „A németeket rögtön felismeri az ember. A gomblyukba virágot szoktak tűzni. Az asszonyok és a gyerekek virágcsokrot visznek ajándékba, ha látogatóba mennek valahova, és ahogy a csokrot kötik, azt senki más nem csinálja utánuk. Szívesen ajándékoznak egymásnak virághagymákat vagy dugványokat a ház körüli kertbe, ezáltal oly örömet szerezve egymásnak, amit mások nem is tudnak megérteni; és ugyanilyen kevésbé tudják mások megérteni, sőt nevetnénekük támad, ha mi búcsúzaskor mindig integetünk egymásnak. De éppen erről lehet megismerni a németeket.” – Igaza volt. Ezekben az érintkezési formákban sok, népünkre jellemző ismertetőjegy rejtőzik. Csak hát szinte soha nem veszik őket figyelembe annyira tudatosan, mint ahogy az itt történt; de éppen emiatt lehet ezeket a formákat sokkal kevésbé levetkőzni vagy lecserélni, mint például a népviseletet, a házepítési stílust vagy a konyhaművészetet.

Még egy csomó sváb falvat érintettünk, mire megérkeztünk a „miénkbe”. Legtöbbjük a vasúttól kissé távolabbra esik. Már messziről üdvözöl a templomtornyuk, és ahogy a templomtornyai, úgy maguk a falvak is megtévesztésig hasonlítanak egymásra az idegen szemében. Ezért lehet érvényes az egyikükről készült leírás szinte majdnem mindig sok másikra is. Mi magunk Filipovón lettünk elszállásolva, melynek sajátossága éppenséggel abban áll, hogy ez egy kimondottan kendertermelésre szakosodott község.⁵³ Először is nézzük meg, milyen látványt nyújt maga a falu.

A települést széles ívben körülöleli a községi tulajdonban lévő legelő. Ide hajtják ki minden reggel azokat az istállóbeli jószágokat, melyek a napi tejszük-

52 Krnjaja (Kerény) színnémet település volt, mintegy 5200 lakossal, melyből 1921-ben 5121 vallotta magát németnek. Handwörterbuch i. m. Térképmelléklet (Das Deutschtum der Batschka).

53 Filipovó) egy színnémet község. Körülbelül 4000 lakost számlál. Csak a hivatalos községi orvos, a jegyző, a három rendőrtisztviselő, a három-négy vasúti tisztviselő és a postai segéd szerb nemzetiségű.

ségllet fedezése végett a faluban maradtak. A többi jószágot ugyanis gazdája legtöbbször messzebb, kint tartja saját bekerített legelőjén vagy pedig egy szálláson.⁵⁴ A közlegelő mellett terül el a „Tretplatz”-nak nevezett hely, ahol korábban a gabonát taposták, amikor még nem volt cséplőgép. Ezen túl pedig újra legelők következnek tócsákkal és vizesárokokkal. Általában rengeteg liba szaladgál itt, amelyek azonban most, az aratás után messzire szétszéledtek a learatott búzaföldeken. Gyönyörű látvány, ahogy ezen a messze nyúló pázsiton összeverődik a falu sok kisgyereke, játszanak, néhányan az idősebb gyerekek közül pedig vigyáznak rájuk, amíg szüleik messze kinn a földeken, a cséplőgépénél vagy a gazdaságban a munkájukat végzik. Ahol kendert termesztettek, mint itt, Filipovón, ott ehhez a területhez, a szántóföldek és a falu között, a nagy kenderáztató gödrök is hozzátartoznak. Ezek hatalmas mesterséges tavak, melyeket a [Péter-]csatornából idevezetett, már említett vezetékekből táplálnak. Itt tárják fel a kender rostjait, a mellette fekvő mezőn pedig szárítják őket.

Már a falu széléről felismerhető – ez a német telepese falvak állandóan visszatérő képe – a szabályos házsorok alapján az utcák derékszögű vonalvezetése. Ezek mentén találhatóak az egyes porták, úgyhogy a falu egész elrendezése sakk-táblaszerűen hat. Benn a faluban ismét széles utcákat találunk. Ezek itt sem következtek, s mindkét oldalukat fasor szegélyezi, ami után egy–másfél méter mély árok húzódik. Nyilvánvalóan ezen árok feladata, hogy rögtön elvezessék az esővizet. Aztán mindkét oldalon, az árok és a házsor között, téglákból kirakott járda következik, melyet legtöbbször megint csak egy kisebb akác- vagy eperfasor árnyékol.

A porták az utca felőli oldalról teljesen zártak. Az egyetlen, díszítést vagy látványosságot mutató részük a lakóház oromzata a külön rárakott homlokzattal és az ehhez kapcsolódó, takaros udvari bejárattal, mely kívülről semmilyen betekintést nem enged. A család élete az udvari térben játszódik, és ha az ember kilép az utcára, akkor ezzel átadja magát a nyilvánosságnak. Az udvar lakó- és munkahely egyaránt, melynek legszebb darabjaként itt is a lakóházat emelhetjük ki. Egész hosszában pergolaszerű, szépen kifestett tornáccal rendelkezik,⁵⁵ melyhez három vagy négy fokból álló kőlépcső vezet fel. Ennek mentén helyezkednek el a lakó- és hálószobák, árnyékkal fedve. A nyár folyamán kimondottan ez a ház legszebb szobája.⁵⁶ Virágok és mindenféle kúszónövények, cserépre ültetett leanderek és fügefácskák, a falon lévő különféle díszítmények és képecskék bősége mutatja azt a szeretetet, mellyel a háziasszony otthonossá teszi. A csarnok hosszában oszlopról oszlopra szőlőtő fut, mely az egészszet kellemes árnyékba borítja. Azokon a napokon, amikor Celsius-fokban mérve a Nap alatt 62°-os, árnyékban

54 A „szállás” tulajdonképpen nem más, mint egy tanya, mely legtöbbször a község határán kívül fekszik vagy messze a falutól, annak szélén. Egy jó módú paraszt gazdaságához tartozik, és egy olyan család gazdálkodik rajta, melynek a tanya tulajdonosához való viszonya hasonló ahhoz, mint ami például Észak-Németországban zsellér és földesúr között fennáll. Vannak közöttük németek is, de legtöbbször inkább idegen származásúakról van szó. Így például jártunk olyan, filipovói parasztgazdák tulajdonát képező tanyákon, ahol ruszinok, magyarok, bolgárok laknak és gazdálkodnak, családostul.

55 Pergola = lugasszerű, favázás építmény; tornác = fedett, oszlopos terasz.

56 Itt arra utal a szerző, hogy a nyár folyamán a család a legtöbb időt a tornácra tölti.

42°-os hőség volt, és minden vakító napfényben villogott, megtanultuk becsülni ennek az árnyéknak a hűvösét és a szempihentető sötétség nyugalalmát. – A lakóépület meghosszabbításaként, ugyanazon tető alatt vannak az istállók és a raktárhelyiségek. Hátul a telek szalmakupacokban, a szárnyas baromfik számára emelt melléképületekben vagy szerszamoskamrában és ehhez hasonlóknak végződik. Általában egy kis kijárat vezet a mögötte húzódó konyhakerthez, mely a birtok nagyságától és elhelyezkedésétől függően lucernával, zöldséges- és gyümölcsös-kertekkel beültetett földcsávoként még hosszan folytatódik kifelé. A telek másik hosszanti oldalát általában a szomszéd portájának ablaktalan hátsó fala zárja le.

Szépek ezek a porták. Már fekvésükön és a bennük található gazdasági eszközökön is lemérhető, hogy korszerűen gazdálkodnak rajtuk. Akárhova is néztünk be, mindenhol mindent mintaszerű rendben találtunk. Itt is minden igazi paraszt, az egész családja, sőt az egész faluközösség becsben tartja, hogy a házak és az udvarok, a dűlők és a földek jó állapotban legyenek. A paraszt ott lenn a Bácskában sem fecsérelnék sok szót erre. Ezáltal talán még szűkszavúbbá vált vagy legalábbis annyira szűkszavú maradt, mint ahogyan az a Sváb-Alpokban vagy a Fekete-erdő déli részén itt-ott még ma is tapasztalható. És ugyanilyen a hozzáállása a saját németiségéhez is: megmutatja nekünk az udvarát, a földjeit, és ezáltal ugyanazt akarja mondani, amit a filipovói bíró (vagyis a polgármester) szavakkal így fejezett ki: „Nézzétek meg a falvainkat és nézzétek meg a földjeinket! Így mutatjuk meg, hogy németek vagyunk.”

A maga módján ugyanezt mondta egy béres is, aki egy filipovói udvar szolgálói közé tartozik. Megkérdezvén látogatásunk célját, azt válaszolt nekünk, hogy látni szeretnénk a vidéket. „Látni a vidéket? Ugyan mi látnivaló van itt azonkívül, hogy munka, aratás, cséplés, mindig csak a munka!” – Valóban, a bácskai németeknek is ez az ismertetőjele. Szívósan ragaszkodnak fáradhatatlan szorgalmukhoz. Nem számolgatnak, nem azt kérdezik, hogy „Mit kapunk ezért cserébe?”, elkötelezettek a földjük, vagy ahogy ők mondják, „nagyapáik öröksége” iránt, és dolgoznak, annak ellenére, hogy gyümölcsök, jószágaik, kenderük számára nincs vagy csak alig van értékesítési lehetőség, és az is olyan áron, melyek számunkra szinte elképzelhetetlennek tűnnek: 10 tojást 1 dinárért (= 6 Pfennig), egy körülbelül 2½ mázsás disznót 100 dinárért (= 6 RM) stb.⁵⁷

Való igaz, apáik és ők a Duna–Tisza közének ártereiből és mocsaraiból Édenkertet teremtettek, egy olyan földet, amely magas talajvízszintjével és tápanyagbőségével a hosszan tartó nyári szárazság idején sem engedi, hogy rossz legyen a termés, magas terméshozamokat biztosít és könnyű megművelni. Persze ezt nem fáradtság nélkül kapták, és ma sem pottyán gondtalanul az ölükbe. Hajnali 3 órakor láttuk őket kimenni a földekre, a learatott gabonaföldeket átszántani, és napnyugtáig kinn voltak a perzselő hőségben. Hajnalhasadtától estebe nyúlóan szállt közben az énekszó és a cséplőmasinák zakatolása a levegőben. Így ment ez napokon, heteken át, míg nem a barnásfekete, zsíros rögök meg nem csil-

57 RM = Reichsmark (birodalmi márka), németországi fizetőeszköz 1924–1948 között. Váltópénze a birodalmi Pfennig volt: 1 RM=100 Reichspfennig.

lantak a napfényben, és amíg az óriási szalmabálákat – ezek ott a legnagyobb „épületek”, melyek egyáltalán vannak – szép művészi fel nem tornyozták. „Mire a szerbek kiutaznak, a svábok már elfáradtak – jegyezte meg egyszer egy filipovói parasztgazda –, nézzétek csak meg magatoknak a szerbek földjeit, észre fogjátok venni a különbséget.”

Láttuk a svábok földjeit és naivul megkérdeztük, vajon ezen a talajon hiányzik, vagy netán teljesen ki van irtva mindennemű gaz, mely nálunk otthon oly sok fajtával képviselteti magát. Merthogy soha korábban nem láttunk még földeket, melyek mind annyira meg lettek volna tisztítva mindenféle gáztól, mint itt. Mert bizony a sváb elejét veszi a dolognak. Ismeri a megfelelő időpontot, mikor kell a kora tavaszi eső után gyomlálni. Akkor tiszta marad a szántóföld a gabona egész növekedési ideje alatt. És láttuk a szerbek földjeit is – méghozzá olyanokat, amelyeket német nagybirtokokból osztottak ki és ruháztak át az úgynevezett dobrovoljácokra, vagyis olyan „derék harcosokra”, férfiakra, akik a világháborúban megállták a helyüket –, és megállapíthattuk, hogy a gaz ezeken a földeken mily hatalmas mértékben tud szétterjedni és mily magasságokat tud elérni, ha semmit sem tesznek ellene. Kukoricaföldek váltak így rétszerű gáztengerré, ahol egy-egy kukoricaszár elsatnyulva árválkodott. „Aztán, ha a szerb látja, hogy nála nem nő olyan sok minden, viszont a sváboknál pedig minden a legszebben terem, akkor megáll és káromkodik, szidja Istent, elküldve magát is, anyját is melegebb égtájakra. De ez mind nem elég, mert ezenkívül irigy is, és még többet akar elvenni tőlünk, mint amennyije már van – mondta egyszer egy arra járó sváb –, de mi aztán szégyellnénk magunkat, ha hagynánk, hogy a mi földjeink ennyire lepusztuljanak.” – Ehhez nincs mit hozzáfűzni.

Arról, amit már a faluban is sejtettünk, itt, a sváb földeken most megbizonyosodtunk: a jólét nem ingyen pottyant ezeknek az embereknek az ölébe. Csak látni kell egyszer estefelé vagy ebédidőben a falu utcáin a nyüzsgő közlekedést. A képek, amelyeket Adam Müller-Guttenbrunn „A szülőföld harangjai” vagy „A nagy sváb betelepülés” című regényeiben lefest, bár a magyar időkben keletkeztek, lényegében véve ugyanazok maradtak a jugoszláv uralom alatt is: „Akkor látszott csak igazán, milyen élénk is volt az élet ebben a községben, hány ezer kéz munkálkodott itt, és micsoda jólétnek kellett itt lennie. Szekér szekér után gördült tova, mind pompásan fogatolva, erős, jól táplált lovakkal, s gyakran egy harmadik, negyedik ló is futott utánuk, melyek hátul, a szekerek oldalához voltak odakötve, mert kinn a földeken ugyan négy lóra volt szükség, viszont az ember nem akart négyfogatos szekérrel végighajtani az egész falun.”⁵⁸ Emellett az ottani

58 Adam Müller-Guttenbrunn: Die Glocken der Heimat. L. Staackmann, Leipzig, 1911. 50. Adam Müller (1852–1923) a bánáti Guttenbrunnban született. 1879-ben Bécsben állapodott meg, s szépiróként, újságíróként, színikritikusként, színházigazgatóként tevékenykedett. 1911-ben a bécsi székhelyű Deutschungarischer Kulturrat (Magyarországi Német Kulturális Tanács) társalapítója. 1922-től a bécsi egyetem díszdoktora. 1921-ben emléktáblát helyeztek el a tiszteletére szülőházán. A román kultuszminisztérium is magas rangú kitüntetéssel ajándékozta meg. Regényeiben a délvidéki németiség életét rajzolja meg, a német identitás és kultúra öntudatos megélésére buzdítva. Vö.: Ingomar Manfred Senz: Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg. Eine Entwicklung im

kosztot is meg kell ízlelni, amit szinte felülmúlhatatlan vendégszeretettel tettek elének. Nem csoda, hogy azt a sváb közmondást, miszerint „Aki sok levest eszik, sokáig él”, ők a saját viszonyaikhoz illesztve kiegészítették, és így mondják: „Aki sok levest eszik, sokáig él, aki pedig sok húst, az még tovább, mert a leves után a hús következik.”⁵⁹ Bizony élniük kell, és meg is tanulták, hogyan alakítsák életüket azon határok között, melyek a jelenben adattak nekik. Ezek egyrészt a súlyos adóterhekben nyilvánulnak meg, amelyeket ők legtöbbször csak gabonával tudnak kiegyenlíteni, másrészt pedig a fent említett értékesítési nehézségekben, melyek arra kényszerítik őket, hogy saját terményeik jelentős részét ők maguk fogyasszák el.

Az a rend is, mely meghatározza életüket, az állami fennhatóság cseréjétől eltekintve szinte ugyanolyan maradt. Amikor vasárnap, a templom után a „kis-bíró”, vagyis a községi szolga a „bíró úr” (ami Németországban a polgármester) vagy a „jegyző úr” és a főszolgabíró (ez utóbbi a németországi „Landrat”-nak felel meg) hirdetéseit felolvassa,⁶⁰ miközben az asszonyok gyorsan hazasietnek, hogy elkészítsék az ebédet, mindez pontosan ugyanúgy zajlik, mint ahogyan az manapság is tapasztalható a Fekete-erdő déli részén, St. Blasien mellett.⁶¹ Amikor az asszonyok csinos fejkendőjüket saját kezűleg kötik fel piacra menet, melyet a falu temploma mellett tartanak minden kedden, hogy szép bevásárlókosarukat vagy színesen díszített bevásárlótáskájukat dinnyével, paprikával, egyéb zöldségekkel vagy gyümölcsökkel rakják meg, ez mindmáig ugyanolyan ünnepélyes alkalomnak számít, mint régen.⁶² Amikor temetés idején a falu minden egyes háza legalább egy családtaggal képviselteti magát, és amikor ünnepélyes körmenet közepette a halottat még egyszer végigkísérik a falun, ki a temetőbe; vagy amikor népviseletben közös ünnepre mennek együtt; vagy amikor a fiatalok a régi néptáncokat (keringő, Rheinländer,⁶³ polka) járják; sőt amikor a toborzott újoncok, németországi bajtársaikhoz hasonlóan, szalagos kalappal, zenével és tánccal vonulnak végig a falu főutcáján (a szomszédos falvakból való szerbek, akikkel együtt vettek részt az újonctoborzáson, nem ismerik ezt a szokást); nos, akkor ezek a szokások a dunai svábok számára, ugyanúgy, ahogy azt az előbb a szorgalmukkal vagy a munkájukat meghatározó kötelességtudatukkal kapcsolatban említettük, élő rendet jelentenek, ami által megerősödnek német voltukban és védekeznek az idegen befolyások ellen. Ha egy leány vagy egy legény másféle, úgynevezett

Spannungsfeld zwischen Alldeutschtum und ungarischer Innenpolitik. Oldenbourg, München, 1977. 139–155

59 „Wer lang Supp ißt, lebt lang, und wer lang fleischt, der lebt noch viel länger, denn das Fleisch kommt nach der Supp.”

60 Az utóbbi két tisztséget szerbek töltik be, mivel az összes állami tisztséget szerbek viselik.

61 Egyébként erről a korábban elő-ausztriai területről származik sok filipovói őse. A legtöbben származási helyükként nagyjából a Fekete-erdőt jelölik meg, mások akár konkrét településeket is megneveznek, mint Donaueschingen, Rottweil, a Sváb-Alpokban fekvő Trillfingen stb. A látvány, mely előttünk áll, minden kis részletével egyetemben, például akár a St. Blasien melletti Bernauban is készülhetett volna.

62 Ezeket az árukat mellesleg a szomszéd falvak kisparasztjai és kiskereskedői veszik meg, s legtöbbször horvátok vagy szerbek árulják őket. A német parasztok nem törődnek ezzel.

63 Rheinländer = egy speciálisan Rajna-vidéki német néptáncforma.

modern táncok egyikét próbálná meg járni, lenéznék őt, főleg, ha németként németekkel táncolna. Merthogy már ennek révén is vétenének az öröklött szokások ellen. Ezáltal nemcsak az idegen táncok faluba való beszivárgásának vetnek gátat, hanem egyúttal annak is, hogy idegen származású leány vagy legény kerüljön be a vérségi közösségbe.

A kép, mellyel szembesültünk, mindazonáltal nem lenne teljes, ha nem tudósítanánk ezeknek az embereknek a küzdelméről és szegénységéről is. Olyan okok folytán, melyek a németországiaknak akkor is világosak, ha nem mondjuk ki őket, nem kell itt most külön arról beszélnünk, hogy az ittenieknek ismét az a kemény sors jutott osztályrészül, hogy határ menti térségben éljenek,⁶⁴ méghozzá egy olyan vidéken, mely értékessége miatt mindkét szomszédja [Magyarország, Románia] számára egyformán kívánatosnak tűnik. Határ menti vidéken laktak akkor is, amikor magyar uralom alatt éltek, és most is azokká lettek a délszláv államban, még tragikusabb értelemben. Merthogy fiaik közül sokan Magyarország javára optáltak az új határ meghúzásakor.⁶⁵ „Az itteni föld a mi hazánk, akármi is lesz”, ez az egyhangú akaratnyilvánítása mindenkinek, akivel csak találkozunk. Ragaszkodnak szülőföldjükhöz, ahol felnőttek, s azt a teljesítményt, amelyet itt véghezvittek, a legrosszabb irigyeiknek is el kell ismerni, emiatt aztán manapság még inkább ragaszkodnak az ősi röghöz. És emiatt lett számukra a létért való küzdelem és a népiségükért vívott küzdelem sokkal öntudatosabb. Még a legegyszerűbb embernek is világossá vált – márpedig hosszú időbe telik, míg egy paraszt, akinek egyébként jól megy a sora, túllát saját portája kerítésén –, hogy a németeket, amennyiben magyar uralom alatt maradtak volna, az utóbbi 20 évben legnagyobb mértékben elmagyarosították volna.

Az is világos számukra viszont, hogy a mostani, viszonylag kedvező létfeltételeiket azon állapotuknak köszönhetik, melyet a szerbek és a horvátok között foglalnak el. Igyekeznek ugyanis távol tartani magukat attól a feszültségtől, amely ez utóbbiak között fennáll, annál is inkább, mert a horvátok még a szerbeknél is gyűlölködőbbek tudnak lenni. A szerbek a maguk részéről tárgyilagos hozzáállásra törekcsenek a németekkel szemben, nehogy a horvátok oldalára üldözzék őket. Merthogy úgy látjuk, hogy a népi ellentétekhez ott lenn a Duna mellékén, ahol németek, magyarok, szerbek, szlovénok, horvátok, csehek, ruszinok, bolgárok, részben nomadizáló, részben letelepedett cigányok és még egyéb népcsoportok, vagyis ahol vagy egy tucat különböző népség él egymással teljesen összekeveredve, a különböző egyházi hovatartozás is lényegesen hozzájárul. Így például a szerb–horvát ellentétet is nagyrészt meghatározza a vallási hovatartozás. Míg az

64 Itt a szerző arra utal, hogy a versailles-i új határokat Németország keleti részén is úgy húzták meg, hogy rengetegen kerültek lengyel, csehszlovák vagy litván uralom alá; olyanok, akik a tömbnépesség részét alkották. Úgyhogy németek milliói tapasztalhatták meg 1918 után, mit jelent a kisebbségi lét, minden negatív kísérőjelenségével együtt. Az „ismét” kifejezéssel a szerző arra utal, hogy a török kiűzése után a „svábokat” a Habsburg-birodalom déli határszéleire telepítették. S most, a Monarchia széthullása után, a délszláv államban megint csak egy határszéli régióban kell élniük (nem pedig az állam belső területein).

65 1922 nyaráig optálni (választani) lehetett, hogy az illető Jugoszláviában marad jugoszláv állampolgárként, vagy pedig megtartja magyar állampolgárságát, de akkor viszont át kell települnie Magyarországra.

előbbiek a görög ortodox, addig az utóbbiak a római katolikus egyházhoz tartoznak, márpedig az ott lenn [náluk] úgy van, hogy az egyes csoportok népiségét mindenekelőtt az emberek vallási és egyházi kötődése határozza meg és tartja fenn. Már csak emiatt is kerülnek a szerbek minden olyan intézkedést, melyek révén a németeket, akik, mint egész Filipovó is, részben a római katolikus egyházhoz tartoznak, az ugyancsak katolikus horvátok karjaiba taszítanák.

A dunai svábok hűek akarnak lenni az államhoz, és annál inkább azok, minél több lehetőséget hagynak nekik saját népiségük megélésére. Mindenesetre – és ez az egyik olyan szakadás, mely e népet megosztja – az idősebb nemzedék, amely még megélte a magyar időköt, sok kérdés tekintetében más beállítottságú, mint az új, melyet magával ragadott a népi német mozgalom, és rájött, hogy a jugoszláv állam hűséges szolgálata által vívhatja ki magának saját jogainak elismerését. Azt a kérdést, vajon magyar vagy szerb uralom alatt szeretnének-e élni, ma már egyre inkább az idősebbek is egyértelműen az utóbbiak javára válaszolnak meg. A népi német mozgalom szemszögéből vizsgálva, állásfoglalásuk esetében csak az a fontos, vajon ezzel egy időben tudatában maradnak-e azon kötelezettségüknek, mellyel népiségüknek és apáiknak tartoznak. Ehhez viszont több kell, mintsem hogy éppen melyik állam fennhatósága mellett foglalnak állást.

Vannak olyanok, akiknek mindezek ellenére mégis olyan jól megy a soruk, hogy jólétük közepette elfelejtik, mi a feladatuk. „Pedig mi mindenre vihettük volna mi, svábok, ha az »úri« felsőrétegünk ahelyett, hogy magyarrá vált, megmaradt volna svábnak és nem hagyott volna minket cserben”, mondta nekünk egy egyszerű parasztember, miáltal azokra a fiakra gondolt, akik a magyar időkben szülőföldjüket is, népüket is elfelejtették, sőt fanatikusan segítettek a németesség eltüntetésében.⁶⁶ Félek, hogy efféle erők a jugoszláv uralom alatt is működnek. Főleg, ha azt nézzük, hogy az állam a sváb gyermekeknek nem biztosítja az úgynevezett felemelkedési lehetőségeket; hogy megpróbálja őket asszimilálni azáltal, hogy olyan felsőbb iskolákba csábítja őket, melyek az ország déli részén található; hogy az ország déli részébe küldi őket katonáskodni és megengedi, hogy a tiszti rendfokozatig vigyék; no de ezeknek ettől még el kell felejteniük saját népiségüket? Nem vádaskodni akarunk itt. Az olyan egyedi esetek, mint például amikor egy úgynevezett művelt német család leánya ezt mondta: „Egy művelt szerb nekem inkább tetszik, mint egy német paraszt”, vagy egy másik eset, amikor egy ugyanilyen házból való német fiú távol tartja magát a barátaitól, mert azok „csupán” parasztok maradtak, nem homályosíthatják el azokat az öröndetes tényeket, amelyeket láttunk és naponta újra átélünk. Ugyanakkor fontos, hogy rámutassunk az efféle tünetekre. Az az ifjúság, amely az efféle káros kinövés ellen szent komolysággal összefogott, jó úton halad.

Súlyos aggodalmat szül egy másik rossz dolog is: itt is szembesülünk olyan gazdasági udvarokkal és paraszti portákkal, melyekből hiányzik az utánpótlás.

66 Schaal itt arra utal, hogy az 1918 előtti Magyarországon az értelmiség javarészt német származású volt; olyanok, akik a társadalmi ranglétrán való felemelkedés lehetőségét abban látták, ha mind nevükben, mind szokásaikban magyarrá asszimilálódnak (illetve másokat is erre ösztönöznek).

Igen, manapság egész községek vannak a dunai sváboknál, és ezek túlnyomórészt protestáns községek, melyekbe már megkezdődött a szerbek beszivárgása, akik először szolgálókként kerültek oda, majd végül megszerzik az egykori német portát. Azoknál az embereknél, akik hagyták, hogy idáig fajuljon a helyzet, minden esetben azt láttuk, hogy túl jól megy a soruk. Nem értik meg, ha az ifjúság fel akarja rázni őket, és csak nyugtalanító tényezőknek tekintik a fiatalok fáradozásait. – Viszont emellett olyan területek is vannak, melyeken a németiség még mindig előrenyomulásban van. Éppen Filipovón mindig is jelentős emberfelesleg volt, amely például a Szerémségben, a Duna és a Száva közén leánytelepüléseket létrehozva talált magának új szülőföldet.⁶⁷

Továbbá azokra is utalnunk kell, akik szegénységben élnek és szükségét szenvednek. Habár e vidéken még a koldus sem tud éhen halni; merthogy apró-pénz helyett kap néhány tojást, egy darab kenyeret, sőt akár egy adag ebédet is; de a szociális kérdéseket illetően a népi németek számára ott lenn ugyanúgy fel van adva lecke, mint nálunk otthon. Egy szegény házból származó gyermeknek ott is fáradsággal jár, hogy tisztviselői álláshoz jusson. A Sváb-Német Közművelődési Szövetség (Schwäbisch-Deutscher Kulturbund) igyekszik ugyan az állam által kijelölt határokon belül segítő módon beavatkozni, hogy a német gyermekek béresekként vagy szolgálólányokként ismét németeknél kaphassanak állást. De kizárólag szervezeti tevékenységgel nem lehet e kérdést rendezni. Itt magukat a munkaadó gazdákat és a munkakereső ifjúságot kell felrázni. Csak hogy egy példát említsünk: utazásunk során találkoztunk egy 13 éves fiúval, aki éppen egy állásba akart elszegődni. Havi 50 dinár (= 3 RM) és évi egy pár cipő fejében egy szerb gazdának kötelezte el magát. Kérdéseinket feltéve megtudtuk, hogy egy németnél sokkal keményebben kellene dolgoznia, mint egy szerbnél, ráadásul a németnél sem keresne többet.

Részben maguk a községek azok, amelyek segítőkészen közbeavatkoznak. Így például Filipovón nem volt szabad a termés egészét aratógéppel levágni, hogy a napszámosoknak is maradjon még valami munkalehetőség. Minden tizenegyedik kéve őket illeti, mint ahogy a cséplőgépnél is minden teletöltött, egymázsás zsák közül a tizenegyediket megkapják fizetségül. Azokkal az asszonyokkal, akiknek férje katonai szolgálatát teljesítette, napszámosként találkoztunk a Filipovó melletti kis kenderfeldolgozó üzemben, ahol törték és tilolták a kendert. Hetente, még hozzá nem 8 órára korlátozódó óraszámában, nagyjából akkora összeget keresnek, ami egy birodalmi márkának felel meg. Habár ezért a pénzért ott lenn

67 A sokgyermekes német családok, más etnikumokkal ellentétben, nem ismerték azt a szokást, hogy mindegyik gyermek örököl. Emiatt rengeteg, az öröklésből kizárt parasztfiú indult útnak földet keresni, hogy ne kelljen otthon napszámosként tengődni, hiszen igen nehéz volt a teljes egészében mezőgazdasági területen kereskedőként egzisztenciát teremteni. E „leánytelepülések” a helyi földesúr és/vagy a kibocsátó község segítségével jöttek létre; akár egy önmagában álló falu, akár egy egész falucsoport az adott területen. A 19. század közepétől egészen az I. világháborúig rengeteg baranyai, bácskai, bánáti német település bocsátott ki ily módon népességfelesleget, amely a szomszédos Szerémségben, Szlavóniában, sőt Boszniában hozott létre új falvakat vagy telepedett be már meglévő falvakba. *Bezzegh A.*: i. m. 71–76.

[Bácskában] szép mennyiségű élelmiszert lehet venni, de a kérdés, amelyet itt érintünk, végül is nem pusztán pénzkereset kérdése, sokkal inkább arról van szó, vajon ezek az emberek érzik-e azt, hogy német néptársaik közössége törődik velük. Sok, igen sok német – efelett nem szabad elsiklani, akármilyen csinosak is a sváb falvak – osztja a szegények és munkanélküliek sorsát a szerbekkel vagy egyéb idegen származásúakkal. Sehol sem lett számunkra annyira világos, mint ott, hogy e sorsközösség ahhoz vezethet, hogy a szegények tovasiklanak népi havatartozásuk felett és engednek azon csábításoknak, melyeket a kommunizmus köztük is minden eszközzel terjeszt.⁶⁸

Látjuk, hogy mindaz, amit egyfelől a tehetősokról, másfelől a szűkséget szenvedőkről mondtunk, olyan viszonyokra utal, melyek a dunai sváboknak olyan feladatot adhat, melyből kifolyólag mindenféle lelketlen széthúzásnak mind egyházi, mind pártpolitikai vonatkozásban véget kell vetni. Hogy ezeket a szemük előtt tartsák, lényeges oldala a népiséggpolitikai küzdelemnek. – Mi magunk igyekeztünk nem beleavatkozni a megpedzett csatározásokba, melyek sajnos jelen vannak a német népcsoporton belül. De reméljük, hogy néhányan, akikkel találkoztunk, velünk együtt átérezték, hogy minden dunai svábnak ugyanaz a sorsa; hogy bár a vélemények egyelőre megoszolhatnak arról, hogy milyen utak vezetnek sorsuk jobbá tételéhez, de ezek sohasem vezethetnek a saját népcsoporton belüli megsemmisítő vitákhoz. Továbbra is nekik maguknak kell önnön sorsukat irányítaniuk, ugyanúgy, ahogy apáik is képesek voltak megtenni ezt.

Kerültük, hogy kitérjünk itt az egyház, illetve a különféle egyházak szerepére ebben a népiséggpolitikai küzdelemben. Bár igyekeztünk közvetlenül a tényeknél és a részleteknél maradni; de éppen itt, a népi német kérdés talán legérzékenyebb oldalán⁶⁹ egy egyszeri eset felidézése is hamis általánosítást kelthet, és ugyanígy fordítva is igaz, hogy az egyetemes katolicizmus vagy protestantizmus emlegetése olyan tények felett hunyna szemet, melyeket ez esetben nem szabad figyelmen kívül hagyni.⁷⁰ – Igyekeztünk az iskolakérdésnek is utánanézni; de a

68 Az illegális kommunista mozgalom a két világháború között a Délvidéken is erős volt, éppen amiatt, mert nagyon differenciált volt a társadalmi tagozódás. A németégnél sem volt ez másként. Vö.: *Bethke*, C.: i. m. 412–417.

69 Azért mondja a szerző a német kisebbség legérzékenyebb problémájának a vallási-egyházi kérdéskört, mert a német paraszti lakosság hagyományosan erős vallásossága és az 1930-as évektől felbukkanó különféle totalitárius ideológiák (akár a nemzetiszocializmus, akár a kommunizmus) ateizmusa éles ellentétben állt egymással. Felveti, miként alakulhat a német kisebbség viszonya azzal a Németországgal, melytől – mint anyaországtól – joggal várják, hogy segítsen nekik a megmaradásukban, ugyanakkor nemzetiszocialista államként ellensége a kereszténységnek.

70 A „hamis általánosítás” arra utal, hogy néhány „forrófejű” miatt nem szabad a fiatal nemzedék által életre hívott népi német megújítási mozgalom (Erneuerungsbewegung) egészét sommásan elítélni. Az „egyetemes katolicizmus emlegetése” pedig arra utal, hogy a katolikus klérus nagy része a vallás nemzetkelettségére hivatkozva egyáltalán nem támogatja a német kisebbségnek még a jogos és természetes kisebbséggpolitikai törekvéseit sem. Sőt mi több, 1918 előtti „nagymagyar”, „úri” szellemiség jellemzi, ami már anakronizmus az új létfeltételek közepette. A protestáns lelkészek közül is voltak néhányan, akik meglepődtek csupán azzal, hogy a templomon belül a hívek használhatják német anyanyelvüket. Ez nyilván kevés egy kisebbség számára, mely nem csupán a templom falai között, hanem az élet minden területén anyanyelvén szeretne boldogulni.

nagy vakáció idején nem sok mindent lehetett itt kideríteni, a szóbeszédekből származó beszámolók pedig nem biztosítanak elégséges adatokat. Emellett tanári körökben, azon politikai viszonyok szövevényes volta miatt, melyekbe a német származású tanárok egyike-másika került, nagy visszafogottságot tapasztaltunk, mellyel nem kívántunk szembeszállni.

Korábban, ha népiségi küzdelmekről esett szó, e két tényező, egyház és iskola, erősen előtérbe került. Az ember azt hitte, hogy elsősorban úgy szolgálhatja e küzdelmet, ha szervezkedik és jól szervezett intézményeket állít fel. De mindez hiábavaló, ha a népi német gondolat legelőször is nem él minden egyes emberben, illetve ezzel párhuzamosan mint mozgalom nincs jelen. Innen nézve beszámolóink olyan részletekre kívánt rávilágítani, melyek azt mutatják, milyen mértékben él [e mozgalom], valamint hogy milyen előfeltételekkel és erőkkel kell számolnia. Ennek az utazásnak az ajándéka, hogy át tudtunk állni erre az újfajta szemléletmódra, és hálásak vagyunk minden egyes lelkes fiatalnak és öregnek a dunai svábok közül, akik megerősítettek bennünket ebben.

III.

Hogy mit jelent a Bácska Jugoszlávia számára, és hogy mit jelent a németség ennek az államnak, azt utazásunk további részében tanultuk meg. Midőn Belgrádból Ó-Szerbia egy részén át délre, a Bosnyák-érchegységbe utaztunk, először látva ismét hegyeket, egy keskeny nyomtávú vasúton meredek, fölénk tornyosuló sziklafalak mentén kigyózva, éles kanyarokkal teletűzdelt alagutakon át, vad patakok felett, a Drinához, majd Szarajevóhoz értünk, mely a Miljačka partján fekszik (ez a Boszna folyó egyik szintén vadromantikus mellékfolyója), és gyermekek helyett lesoványodott kecskéket, falvak helyett kicsiny sziklafészeket láttunk, mindnyájunk számára egyértelművé vált, hogy korábban egy tejjel-mézzel folyó vidéken jártunk. Itt olyan hegyek között voltunk, melyeket a földrajzóráról vagy az útikönyvekből származó minden leírás ellenére sohasem láttunk annyira kopárnak, fáktól és földrögöktől mentesnek, ugyanakkor formáik vad játékában, színeik harmonikus nyugalmában, a déli égbolt levegőjében olyannyira leírhatatlanul szépek, mint most.

A Kelet hirtelen karnyújtásnyi közelségbe került, midőn e kőhegység kelles közepén krétafehér minaret magasodott az ég felé, és fekete fátyollal arcukat fedő asszonyok, fezt viselő férfiak csontsovány szamarakon baktattak a köves utakon. De vajon nem volt-e a Bácskában is egynéhány dolog, mely a Keletre emlékeztetett, illetve egynémely szokás és az emberi magatartás néhány vonása, mely keletiesen hatott? A körmeneteken tapasztalt vad eksztázis;⁷¹ az emberek károm-

71 Amikor a szerző „vad eksztázisról” beszél, két dologra gondolhatunk. Egyrészt arra, hogy a „túlburjánzó” népi vallásosság, mely főleg a 19. században született nemzedékre jellemző, valóban maradinak és (ön)tudatlannak hathatott egy Nyugatról érkezett ember számára. Nyugaton ugyanis az iparosodottság miatt a „klasszikus” népi élet már közel sem volt annyira archaikus jellegű, mint Európa keleti részén. Másrészt, Schaal protestáns volt, így a katolikus körmenetek világa egyébként is távol állhatott lelki alkátától.

kodása, amit, ha a német szókinccs már nem elégséges, szerbül folytatnak; a szolgálók teljesen alárendelt szerepe urukkal szemben; az asszonyok kiszolgáló szerepe, akik, ha vendég van a háznál, az asztalszélen ülnek és csak arra várnak, hogy férjük, vagy ahogy itt hívni szokás, „uruk” intsen nekik; az a közömbösség, mellyel együtt a sors nehéz csapásait, a nyílt igazságtalanságot és a legkirívóbb szörnyűséget is el kell viselni: „Minden mindegy!” Az efféle beszédmódot legálább tízszer hallottuk naponta. Nem akarunk itt hamis lélektani magyarázatokkal senkit sem félrevezetni; de a Kelet közelségéből, úgy látszik, mégiscsak hatott valami és átkerült ide is, a dunai svábokhoz.

Utazásunk tovább folytatódott. A hegység még kopárabbá, hasadékokkal még teletűzdeltebbé vált. A folyók elszivárogtak valahol a rendszertelenül hol hamuszürke, hol hófehér kőtörmelék között, mely a meredek sziklavölgyek alján gyülemlett fel. Karsztvidéken jártunk, a Dinári-Alpokban. Egymás alatt négyemeletnyit kanyarogva részben megkerülte, részben keresztülment a vonat a hegyen, úgyhogy Szarajevó előtt történt, hogy minduntalan ugyanazon a helyen voltunk, csak mindig egy kicsit mélyebben. A levegő és a táj egyre inkább mediterrán jelleget öltött. Lassanként ismét látni lehetett a völgyekben némi növényzetet, nemsokára pedig néhány épület is feltűnt. A hegyoldalak hasadékaiban egy-egy macchia mászott felfelé.⁷² Hercegovinában jártunk, a Narenta völgyében.⁷³ Szétfeszítené e beszámoló kereteit, ha részletesen szólnánk minderről. Déli végcélunk Ragusa volt.⁷⁴ Kimondott mediterrán tájra érkeztünk. Pedig a Bácska északi határától számítva mindössze alig három szélességi fokkal utaztunk délebbre. Ugyan hol tud az ember egy ilyen viszonylag rövid utazás alatt ennyi ellentétből hemzseggő változatosságot bejárni? Ott a tipikus szárazföld, itt a tenger; ott a kőmentes síkság, itt a kopáran meredő sziklák, melyekről szinte minden földrög hiányzik; ott a növényzet bősége és gyors növekedési üteme, amit szinte szabad szemmel látni lehet; itt pedig a szinte változatlan nagyságú mandulafenyők, olajfák, mirtuszok stb., melyek szigorúan beosztják maguknak azt a nedvességet, ami a télből még megmaradt.

Mindkettőt keretbe fogja a délszláv állam: itt a szinte embermentes pusztaságot, melynek szépsége imponáló, ott pedig a népek olvasztótégelyét, melynek talaja a németek úttörő munkája révén az állam éléskamrájává és elsődleges adóforrásává vált. Ők, a dunai svábok alkották egykoron a gátat az ázsiai betörések ellen;⁷⁵ ma pedig fontos hidat képeznek Délkelet-Európában a németiség kulturális befolyásának, annál is inkább, mert olyan funkció birtokában vannak, melyet a délszláv állam aligha nélkülözhet; így aztán Franciaország civilizatórikus próbálkozásaival összevetve ők lesznek az igazi kulturális munka tartós tényezői, főleg, ha azt látjuk, hogy ez az állam a nyugatias külsőségeket ez idáig csak igen felszínesen vette át.

72 5–8 méter magas, szúrós, örökzöld bozót a mediterrán vidékeken (olasz).

73 A Neretva folyó olasz neve.

74 Dubrovnik olasz neve (pontosan, Ragusa).

75 Itt az oszmán-törökökre gondol a szerző. Ők az ázsiaiak, akik a keresztény Nyugatot évszázadokon át fenyegették. S bár 1719 után a történelmi Magyarország teljes területéről visszaszorították őket a Balkánra, onnan még a 18. század folyamán is be-betörték a Délvidékre (a Bánátba).

ALPÁR BEZZEGH

TRAVEL TO THE ETHNIC GERMANS OF THE BAČKA IN THE SUMMER OF 1936
AN ACCOUNT OF THE GERMAN COLLEGE PROFESSOR RUDOLF SCHAAL'S
EXPERIENCES

After World War I the ethnic Germans became the most numerous national minority groups of East-Central and South-Eastern Europe. Not only the German foreign policy but also the public and the scientific life showed more and more interest in the life of these Germans after 1918. In the case of Yugoslavia the ethnic Germans with half a million people gave the biggest minority of the country. 70% of these were inhabitants of the Vojvodina region. In one of its parts, in the Bačka (Bácska/Batschka) some 175 000 so called Donauschwaben (Danube Swabians) were living at that time. The study is based on the record of a college professor from Germany who visited some of these villages with his students during the summer holiday of 1936 and put together a note based on his geographical, historical, ethnographical, economic and political observations. We get a very detailed picture about life in the village Filipowa (Szentfűlöp/Bački Gračac) situated in the western Bačka, where he was accommodated during this time. We also learn about the relationship (which dates from 1908 i.e. from the pre-war period) between the population of Filipowa and the "mother-country". The text written by Schaal is being published at full length in Hungarian after the introductory paper.